Univerzum

Dr A. BENAC — D. SERGEJEVSKI
Đ. MAZALIĆ

KULTURNA ISTORIJA BOSNE I HERCEGOVINE

ZAGREB — SARAJEVO — BEOGRAD

»UNIVERZUM«

OSNOVI SAVREMENIH ZNANJA

8

ZAGREB—SARAJEVO—BEOGRAD

NARODNA PROSVJETA
Izdavačko preduzeće
Sarajevo

Štampa Beogradski grafički zavod, Beograd

UVOD

Geografski položaj Bosne i Hercegovine je dobrim dijelom uslovio njihov kulturni razvoj. Smještene u sjeverozapadnom dijelu Balkanskog Poluostrva, ove zemlje su odijeljene od velikih prometnih arterija koje su kroz sve periode igrale neobično važnu ulogu u etničkim i kulturnim strujanjima. Na sjeveru je ostala van dohvata Bosne važna savska magistrala, a sa Jadranom jedinu njenu vezu — ili to prilično neprohodnu — drži dolina rijeke Neretve. Kada ovome dodamo da su Bosna i Hercegovina gorovite i planinske zemlje, sa mnogo nepristupačnih ili zatvorenih predjela, onda je potpuno prirodno što je ovdje kulturni razvoj imao svoj poseban tok.

S obzirom na pomenute uslove, izgledalo bi da Bosna i Hercegovina zaostaju u kulturnom pogledu iza susjednih oblasti i da je kulturni razvoj u njima samo slabi odbljesak onoga što se dešavalo na sjeveru, zapadu ili istoku i jugu. Ali mnogobrojni istoriski spomenici sa ovih teritorija potpuno negiraju takvo mišljenje. Kroz vjekove srećemo ovdje originalne i snažne manifestacije ljudskog duha na kulturnom planu. Mijenjale su se društvene formacije, smjenjivao se etnički sastav stanovništva Bosne i Hercegovine, ali nikada nije nedostajalo stvaralačkog duha. Najviše zato što nisu bili izloženi tako čestim promjenama kao one u susjednim zemljama, stanovnici Bosne i Hercegovine

mogli su lakše da se odupru neželjenim uticajima. Oni su izvjesne kulturne tekovine mogli duže da njeguju i da im daju poseban, domaći pečat. To ne znači da su ove zemlje bile ograđene od kulturnih uticaja. One su primale mnoge od kulturnih tekovina (bilo imigracijom stanovništva, bilo trgovačkim ili sličnim putem), ali su ih onda u ovom odvojenom prostoru upućivali specifičnim pravcem. Ponekad u ovim kulturnim manifestacijama vidimo konzervatizam, ponekad izvanrednu invenciju ili opet epsku raspjevanost planinskog stanovništva. Jednom je to odraz suptilnog duha, a drugi put širok potez bistrog ali primitivnog gorštaka. Ali baš ta osebujnost daje poseban čar otkrivanju svih tih pojava i upoznavanju sa njima.

Ispitivanje prošlosti jednog naroda, države ili zemlje stalan je proces. Na osnovu određenih činjenica stvaraju se zaključci o ekonomskom, društvenopolitičkom ili kulturnom stanju u pojedinim istoriskim periodima. Nove činjenice do kojih se dolazi u procesu istraživanja bacaju novo svjetlo na ranije postavke, dopunjuju ih, ili potpuno mijenjaju ranije dobivenu sliku. Takva je situacija i u Bosni i Hercegovini. Intenzivna istraživačka djelatnost u drugoj polovini XIX vijeka izbacila je na svjetlo masu činjenica iz bosansko-hercegovačke prošlosti. Postavljene su prve hipoteze, napisana prva zaokružena djela o ovim zemljama i na taj način otvorena vrata prema ostaloj Evropi. Neke od tadašnjih postavki i sada su u vrijednosti, a druge su dopunjene ili sasvim odbačene. Na prvu stepenicu dozidana je druga, treća i sljedeće stepenice na putu prema konačnoj istini. Samo u posljednjih deset godina prikupljen je tako obiman materijal da su se mnoge — dosada neprikosnovene — teorije morale povući

pred novim činjenicama. A ne znamo šta će biti za idućih deset ili dvadeset godina.

Prema tome, u ovoj knjizi je izneseno najnovije stanje na polju istraživanja i obrade spomenika kulture u Bosni i Hercegovini. Iznosimo vam onu sliku kulturne prošlosti ove republike koju možemo dati u proljeće 1955 godine. Molimo vas da je kao takvu i primite. Ona će možda važiti još pedeset godina, a možda će već iduće godine biti izmijenjena ili dopunjena.

D-r Alojz Benac

PREISTORISKO DOBA

Događaji koji su se zbili prije više hiljada godina i ljudi koji su tada živjeli, u velikoj mjeri bude našu maštu. Mi smo skloni da tim ljudima i događajima dajemo u našoj mašti fantastične oblike. Divovi i patuljci, neizmjerna bogatstva i strašne borbe samo su blijedi primjeri toga. I što je čovjek primitivniji, više je sklon čudesnim pričama iz daleke prošlosti.

A da li stvarno nešto znamo o tim davnim vremenima? I da li nam je, konačno, potrebno da to znamo?

Ti prastari stanovnici ostavili su nam za sobom ogroman broj svojih rukotvorina. Kada arheolog skine sa njih vjekovnu naslagu zemlje, onda on otvara pred sobom nove stranice velike istorije čovječanstva. On upoznaje stupnjeve proizvodnje, etničke i kulturne promjene, pa čak i društvena zbivanja u tim udaljenim vremenima. On se prvi, i uvijek iznova, uvjerava da su divovi i patuljci čist proizvod mašte i da je prvobitni čovjek živio pod daleko nepovoljnijim uslovima nego mi ili naši bliži preci. On se uvjerava da je to bio sasvim običan čovjek koji je stalno, ali s mukom, osvajao nova znanja i svoje pravo mjesto na Zemlji.

Kako bi uopće mogli razumjeti čitav razvoj ljudskog roda kada ne bi poznavali te hiljade i de-

setine hiljada godina prvobitne istorije. Bila bi to zgrada bez temelja i neminovno bismo padali u iste greške u koje su stoljećima padali istraživači ljudske prošlosti. Tamna i nepoznata prošlost izazivala je različite idealističke pretstave, a na rđavu korijenu raslo je loše stablo. Poznavanje prvobitnog društva jeste nužan preduslov za pravilno posmatranje ljudskog društva i njegove civilizacije.

Tako je i na našem ograničenom prostoru.

Bosna i Hercegovina su u toku preistoriskih perioda preživjele mnoge i temeljite promjene. Pokušaćemo da ih objasnimo kroz raznovrsne arheološke nalaze. Neki uglovi će još ostati neosvijetljeni, a poneka veza prekinuta. Ali zbog toga je stvar možda interesantnija.

Sve donedavno se smatralo da Bosna i Hercegovina nisu uopće bile nastanjene u *starijem kamenom — paleolitskom* periodu. Do ovoga se dolazilo na osnovu činjenice da ovdje nisu bili nađeni nikakvi ostaci najstarijih ljudskih rasa. Osim toga dugo se smatralo da je čitav Balkan bio nenastanjen u paleolitu, što je još više pojačavalo ovo mišljenje o Bosni i Hercegovini. Slučajan jedan događaj je doveo do potpuno nove situacije. Prilikom rada u kamenolomu na ušću rijeke Usore kod Doboja uništeni su ostaci jednog prastarog ljudskog staništa u kome su ostala brojna kamena oruđa. Sistematska iskopavanja su bila nemoguća, ali se tipološkom analizom moglo ustanoviti da se ovdje odvijao život u dva vremenska razdoblja.

Iz starijeg razdoblja ostali su okresani kameni klinovi, koji odgovaraju tzv. musteriensko-brinja-

škom tipu srednjeg paleolita. Prema tome ovo je prilično stara ljudska stanica (nekoliko desetina hiljada godina; vjerovatno nastala u prvom toplom intervalu posljednjeg ledenog doba). Otsustvo bilo kakvog koštanog oruđa također potvrđuje ovu starost. — U tom starijem periodu stanovala je na ovom mjestu manja ljudska grupa i izrađivala ovdje svoja jednostavna kamena oruđa. Množina i raznovrsnost tog oruđa pokazuje da je to trajalo jedno duže vrijeme. Međutim, vrlo je interesantno da naknadnim pretraživanjem odbačene zemlje nije ustanovljen nikakav trag paljevine niti su nađene bilo kakve životinjske kosti. Kada se uzme u obzir da je čovjek na ovom stupnju svog razvoja živio pretežno od lova, vjerovatno je da će se još u blizini naći ostaci njegovih ognjišta i kosti ubijenih životinja. To bi, naravno, još više rasvijetlilo pretstavu o životu usorskog paleolitskog čovjeka, ali je već ovim uhvaćena prva karika za dalja istraživanja ostataka najstarijih stanovnika u Bosni i Hercegovini.

U mlađem razdoblju ove stanice slika se znatno izmijenila. Mjesto okresanih klinova sada se upotrebljavaju pretežno sitnija kremena oruđa (tzv. mikrolitska oruđa), što bi potvrđivalo da ovo razdoblje pripada *srednjem kamenom — mezolitskom* dobu. Po dosadašnjim posmatranjima izgleda da je u dolini rijeke Usore postojao čitav niz manjih naselja iz ovog doba. Svuda se opažaju ovakva mikrolitska oruđa. Uz to naročit interes pretstavljaju nađeni dijelovi primitivnih zemljanih posuda (ne pečenih, već sušenih zidova). To su najstariji keramički nalazi u Bosni i Hercegovini, a dolina rijeke Usore ostaje zasada područje sa najstarijim kulturnim ostacima u našoj republici.

Mezolit je općenito period u kome su postavljeni prvi temelji zemljoradničke radinosti koja se onda naglo razvija u sljedećem periodu. To je vrijeme kada su se prvi put budaci — vjerovatno od drveta, — ili motike, zabili u površinu zemlje da bi u nastalu jamu ili rastresenu zemlju ljudi stavili zrno. Nastanak ove primitivne zemljoradnje bio je jedan od primarnih elemenata za trajnije udruživanje ovih društvenih zajednica. Primitivna zemljoradnja mezolitskog čovjeka bila je toliko ekstenzivna da se zemlja vanredno brzo iscrpljavala. Zato je on često mijenjao mjesto stanovanja. To nam vjerovatno objašnjava množinu nalazišta sa takvim mezolitskim slojem. Mezolitski čovjek je, osim toga, prvenstveno ribar i smješta se u blizini rijeka. Tada je nestalo velikih lovnih životinja čime se opet objašnjava prelaz na mikrolitska oružja. Srednje kameno ili mezolitsko doba poznato je po čitavoj Evropi. Tada su ljudi definitivno osvojili sve dijelove ovog kontinenta (uglavnom između 10.000 — 4.000 god. pr. n. e.) i u promijenjenim, postglacijalnim klimatskim uslovima započeli izgradnju civilizacije, čiji razvoj pratimo u kontinuiranom nizu sve do danas. U taj početni proces uključila se svojim stanicama i dolina Usore i naša republika.

Daleko bolje poznajemo društvenoekonomski razvoj Bosne i Hercegovine u sljedećem *mlađem kamenom — neolitskom* dobu. Tu smo već na prilično sigurnom tlu i možemo već da ulazimo u izvjesne detalje iz života neolitskog stanovništva.

Obično se uzima da neolit karakteriše samo glačana sjekira od kamena. To je, međutim, vrlo teška zabluda, jer je glačana kamena sjekira samo jedna od vanjskih manifestacija ovog perioda. Ovdje se ustvari radi o silnom skoku prema stvaranju savre-

menog svijeta. U neolitu je čovjek od skupljača, lovca i ribara postao odgajivač stoke. Mjesto brzih migracija za lovom dolaze lagana seljenja za stadima. Čovjek se pričvršćuje za zemljište i počinje sve više da se bavi zemljoradnjom. Njegova naselja postaju mnogo stalnija, a masovni keramički proizvodi postaju najbolji tumači njegova kretanja i njegova stanovanja. I čitav ovaj veliki napredak postigao je čovjek za svega nekoliko desetina vijekova. Zaista, pojava koja začuđuje (Rene Nougier).

U Evropi, kao i u čitavom krugu bazena Sredozemlja, poznajemo danas čitavo šarenilo raznih neolitskih grupacija. Pravo je zadovoljstvo proučavati i posmatrati njihove međusobne odnose, njihove dodirne tačke i duboke razlike. U tom posmatranju javlja se neosporna zakonitost u kretanju neolitskog svijeta, ali bi bilo potpuno pogrešno gledati ovaj svijet kao jednu uniformnu cjelinu. Naprotiv, osnovna zakonitost u tom posmatranju javlja se u toliko raznih varijacija da je uvijek najbolje polaziti od određenog područja. Zato se opet vraćamo na našu republiku.

U Bosni i Hercegovini je dosad poznato pet neolitskih grupacija: kakanjska, posavska, tuzlanska, butmirska i lisičićka grupa. Svaka od njih je izrazito odvojena. Najbolje su proučene i daju nam svakako najviše podataka butmirska i lisičićka grupa. No, mi ćemo ići hronološkim redom, a to znači prema gornjem njihovom poredaju.

Neolitsko naselje u *Kaknju* ležalo je na onom mjestu gdje se Zgošćanski Potok uliva u rijeku Bosnu. Izgradnja ceste za vrijeme austro-ugarske okupacije otkrila je prve njegove tragove. Kasnija izgradnja je nanijela dalje štete neolitskom kulturnom sloju, a tek u novije vrijeme izvršena su

stematska probna iskopavanja. Neolitsko naselje na ovom mjestu bilo je vrlo velikih dimenzija. Ono se protezalo preko 200 m u dužinu i oko 130 m u širinu. Za pojmove neolitskog svijeta bile su to velike razmjere.

Sl. 1. Neki oblici neolitskog oruđa i oružja iz Bosne i Hercegovine

Zašto smo ovom naselju dali najveću starost među neolitskim naseljima? Prije svega zbog oruđa. Za razliku od drugih naselja u Bosni i Hercegovini, ovdje dosada nisu uopće nađene kremene strelice. Polirane sjekire i čekići, također ovdje predstavljaju samo sporadične nalaze, a ova oruđa su u drugim naseljima redovno brojno zastupljena. Mjesto toga, u kakanjskom naselju su masovno zastupljena sitna kremena oruđa, nedovoljno obrađena i slabo izdife-

rencirana. Ovakva oruđa jako potsjećaju na ona iz prethodnog, mezolitskog doba. Za određivanje hronološkog reda naselja u Kaknju, ta oruđa su od velike važnosti. Imamo utisak da se i ovdje radi o tzv. mikrolitskom oruđu i da je naselje vezano sa mezolitskom tradicijom.

Uz sitna kremena oruđa tu dolazi u znatnom broju i različit koštani alat.

Keramika kakanjskog neolita se odlikuje vazama na punim, debelim nogama i posudama u obliku plitkog tanjira. Po tim svojim osobinama on se približava sličnim pojavama na neolitskom nalazištu u Danilu kod Šibenika, a vezan je i za izvjesne dijelove Grčke. Kako su ovi kulturni elementi došli u centralnu Bosnu, da li sa morske obale ili preko Balkana, ostaće još zasada nerasvijetljeno. Frapantna sličnost između Danila i Kaknja u vazama sa četiri pune noge i sa velikim, kosim otvorom ostaje kao jedna od rijetko zanimljivih pojava ovog kulturnog kruga.

Naselje u Aranutovićima kod Visokog nije još ispitivano, ali se po površinskim nalazima već može zaključiti da će ono pripadati kakanjskoj grupi.

U posavskoj neolitskoj grupi poznata su dosada dva naselja, jedno u Donjem Klakaru kod Bosanskog Broda i drugo u Donjoj Mahali kod Orašja. Prema ispitivanjima koja je u *Donjem Klakaru* vršio Truhelka znamo da su tamošnji stanovnici živjeli u zemuničnim nastambama. To su neolitske kuće, čiji je donji dio ukopan u zemlju. One su obično kružnog oblika, a zid im je načinjen od pletera oblijepljenog ilovačom. Pošto je u svim zemuničnim naseljima ostao ogroman pečeni lijep, izgleda da su neolićani na ovako izgrađenu zemunicu nabacali granje i potpalili ga. Na taj način bi do-

bili kompaktan i čvrst zid kuće od pečene ilovače. Zemunice u Donjem Klakaru rađene su po istom sistemu. No, one su imale još jednu osobinu. Oko klakarskih zemunica bili su iskopani manji kanali ili jarci koji su služili za zadržavanje i odvođenje vode. Zbog toga zaključujemo da je naselje ležalo na močvarnom tlu, što je sasvim razumljivo kada se uzme u obzir neposredna blizina rijeke Save. Ovo tle je još donedavno bilo močvarno.

Zanimljivo je da neolitski stanovnici naših krajeva nisu uopće pravili sojenička naselja, kao što je slučaj u Švajcarskoj ili Francuskoj. To nam najbolje potvrđuje baš naselje u Donjem Klakaru. Na ovako močvarnom tlu bila bi pogodnija sojenica nego zemunica, a ipak se prave samo zemunice.

Klakarsko naselje ima normalan inventar kamenog oruđa, dok njegova keramika pokazuje veze sa prekosavskim neolitom. Na njoj su najznačajnija kulturna oznaka ornamenti u obliku traka (Bandornament).

Treća neolitska kultura je otkrivena u gradu *Tuzli*. Na njenom glavnom trgu su prilikom izvođenja radova na kanalizaciji izišli na vidjelo mnogobrojni ulomci glinenih posuda. Već na prvi pogled se vidi da ova keramika pripada tzv. vinčanskoj kulturi. Ta kultura je dobila svoje ime po velikom neolitskom naselju u Vinči kod Beograda, čije je ispitivanje uglavnom vezano za ime d-ra M. Vasića. Mora se odmah reći da su nalazišta ove neolitske grupe raširena po Srbiji i Vojvodini, a njeni elementi su poznati i u južnijim dijelovima Balkana. Donedavno se smatralo da ta grupacija nije prelazila Savu i Drinu. Nalazi u Tuzli su promijenili situaciju i danas je granica ove — ionako neobično raširene neolitske kulture — pomaknuta u

istočnu Bosnu. Nađena keramika u Tuzli ima fino glačanu površinu, crvenkaste boje, a ukrašena je nježnim kanelovanim ornamentima. Pošto su oblici posuda sasvim isti kao i oni u Vinči, nema nikakve sumnje da se ovdje radi o jednom ogranku te kulture.

Sl. 2. Neolitska keramika iz Bosne i Hercegovine

A sada dolazimo do najvažnijih neolitskih grupa i manifestacija u Bosni i Hercegovini, butmirske i lisičićke grupe.

Kada su se krajem XIX vijeka pojavile prve vijesti i publikacije o nalazu na *Butmiru* kod Sarajeva, izazvale su one živ interes u naučnim krugovima čitave Evrope. Bilo je to veliko otkriće i važan doprinos za poznavanje pradavnog stanovništva u

južnim dijelovima Evrope. Butmir je postao pojam za neolitsku Bosnu i ušao u cjelokupnu naučnu literaturu. To je otišlo tako daleko da se danas s mukom mora probijati činjenica da je Butmir samo sastavni dio jedne kulturne grupe (koju smo nazvali butmirskom kulturom) i da je to samo jedna od neolitskih grupa u Bosni i Hercegovini. Već je rečeno koje su to kulturne grupe, a u okviru butmirske grupe otkrivena su dosada tri naselja: Butmir, Nebo u dolini Bile i Kraljevine kod Novog Šehera.

Iskopavanja u Butmiru trajala su od 1893 do 1896 godine pod voćstvom V. Radimskog i F. Fiale. Po njihovim izvještajima kulturni sloj je ovdje bio mjestimično debeo skoro tri metra. Nema sumnje da je to znak jednog dužeg života u ovom neolitskom naselju. Ono se vjerovatno ne da izraziti desetinama nego stotinama godina. — Kao i u drugim bosansko-hercegovačkim neolitskim naseljima, i u Butmiru su na dnu kulturnog sloja otkrivene zemunične jame sa uobičajenim lijepom. Tokom kopanja otkriveno je u svemu 90 zemuničnih jama, ali treba napomenuti na naselje nije dokraja istraženo. Neke od butmirskih zemunica sastojale su se samo od jedne, dok su druge imale po dvije prostorije (dvije međusobno spojene jame). U manjem broju jama mogla su se ustanoviti ognjišta, odnosno ostaci ognjišta. Veći dio zemunica bio je ipak bez ognjišta, no zato se između zemuničnih jama otkrilo dosta vatrišta sa ostacima gara i pepela. Već ovdje se jasno vidi da se dobar dio života neolitskog stanovništva odvijao izvan zemunične kuće. U ovima zaista nije bilo nimalo prijatno, pogotovo ako se uzme da je vjerovatno postojao samo izlazni otvor.

Zbog toga i nije čudno što je butmirski neolitski stanovnik bježao iz zagušljive i možda vlažne zemunice na otvoren prostor.

Zemunične jame su u Butmiru vrlo gusto poređane jedna pored druge. One sve nisu mogle da budu aktivne nastambe u isto vrijeme. Prije će biti da se ovdje radi o njihovom sukcesivnom nastajanju i da je kraj srušene i zatrpane zemunice podizana nova.

Naselje u Butmiru upravo obiluje ostacima kamenog oruđa i oružja, keramike i plastičnih izrađevina.

Veliki broj kremenih strelica svjedoči o razvijenom lovu kod tadašnjeg stanovništva. Sa ovakvim nalazima situacija je upravo obrnuta prema nalazima u Kaknju. Osim strelica nađene su u Butmiru i kremene strugalice, lijepo dotjerani nožići i polirane sjekire, odnosno čekići. Sve je to tako masovno da moramo pretpostaviti jedan dobro organizovan rad u ovom pravcu.

Međutim, za proučavanje Butmira keramika i terakote igraju prvostepenu ulogu.

Butmirske vaze od pečene zemlje odražavaju svoju individualnost nekim originalnim formama. To su kruškolike posude, vaze na prstenastoj nozi ili veliki tanjiri na nozi. A onda dolaze prekrasni geometriski ukrasi na tim vazama. Pred tim ukrasima često zastajemo u čudu. Pitamo se da li su te izvanredno izvedene plastične ukrase u obliku spirala zaista radili neolitski majstori?! Tu ima mnogo duha, mnogo invencije, pa čak i nekih neobjašnjivih znanja. Spiraloidni ornamenti u obliku latinskog slova S i C na vazama su obično sasvim ravnomjerno raspoređeni. Kao da su ti neolitski majstori odlično poznavali neka svojstva kruga.

Zatim dolazi karakteristični trakasti motiv, pa razni trouglovi, rombovi i sl. Kombinacije tih motiva, uz upotrebu raznih šrafiranja, dale su beskrajnu raznovrsnost ornamentici na butmirskom posuđu. Upravo ovaj estetski efekat je uvijek snažno djelovao na poznavaoce Butmira i davao samom naselju izuzetno mjesto.

Isto tako važno mjesto u umjetničkoj djelatnosti butmirskih stanovnika igrala je i plastika. To je jedino neolitsko naselje u Bosni i Hercegovini koje je dalo bogat inventar ljudskih i životinjskih figura od pečene zemlje. Nas će, naravno, u prvom redu interesovati ljudske figure, a one stvarno i zaslužuju naročitu pažnju. Pored pretstava odijela ili drugih nekih detalja, glave ovih ljudskih figura izazivaju i danas prilično disparatna mišljenja. Zapaženo je da se na nekim glavama mogu odrediti izvjesne rasne osobine. Tako na pojedinim glavama dolaze do izražaja prave negroidne crte, sa spljoštenim nosem, širokim licem i posebno modelovanom — grguravom kosom. Jako istureni nos koji se u kosoj liniji spaja sa zabačenim čelom i tjemenom daje drugim glavama osnovne karakteristike armenoidnog rasnog tipa. Konačno neke od glava imaju osobine alpskog tipa. — Jedni naučnici su tvrdili da ove figure nemaju nikakve veze sa fiksiranjem rasnog tipa i da su pomenute osobine slu-

Sl. 3. Glava statuete iz Butmira

čajna pojava ili odraz ustaljenog manira butmirskih majstora. Drugi su ih opet tretirali kao odličan dokumenat za antropološka proučavanja prastarog stanovništva u ovim predjelima. A sve se svodilo na to da li su butmirske figure odraz jedne stare realistične umjetnosti.

Ovo pitanje o ulozi butmirske plastike nije ni do danas riješeno, no možda više elemenata govori za postojanje takve realističke umjetnosti. Prema osobinama na keramici izlazi da je kultura u Butmiru kombinacija elemenata iz Podunavlja i jugoistočne Evrope. Miješanje ovih dvaju elemenata moglo je biti posljedica i stvarnih miješanja neolitskih grupa (kao posljedica mehanizma u kretanju i razvoju neolitskog društva). U tom slučaju situacija bi bila jasna. Južni, mediteranski krak sadržavao je u sebi i negroidne i armenoidne osobine, jer su to stvarne pojave u mediteranskom rasnom sklopu. Susret sa alpskom rasnom grupom stvorio bi onda ovu eminentnu neolitsku kulturu. Postavlja se, naravno, pitanje zašto onda i figure u drugim neolitskim naseljima na Balkanu nemaju takve rasne osobine. To je ustvari najteže pitanje. Ali butmirska kultura je vrlo individualna, u njoj je jako razvijen osjećaj za umjetnička stvaranja i možda u tom faktu treba tražiti i uzrok pojave ovih figura. Ukoliko se zaista i definitivno dokaže da butmirske statuete odražavaju prave rasne tipove, njihova će vrijednost mnogostruko da poraste.

Spiraloidni ornamenti na butmirskoj keramici izazvali su također brojne diskusije. Kod nekih arheologa to je bio dokaz o širenju neolitskih grupa iz Srednje Evrope prema jugu i jugoistoku Evrope. Kod drugih je to naprotiv bilo svjedočanstvo o rasprostiranju umjetničkih elemenata iz bogate egej-

ske riznice prema Srednjoj Evropi. Rekli smo već da će istina biti negdje u sredini i da je butmirska kultura produkat miješanja iz ova dva pravca.

Na osnovu nalaza u Butmiru može se sasvim lijepo sagledati i ekonomska struktura ovoga naselja i zanimanje njegovih stanovnika. Životinjske kosti su ostale u velikim količinama. Tu u prvom redu dolaze kosti jelena, a onda kosti domaćeg govečeta, svinje, ovce i koze. Butmirski stanovnici su već imali relativno dobro razvijeno stočarstvo, jer su poznavali sve glavne domaće životinje. Ipak im je i lov bio važan izvor ishrane. Ali, ti neolićani su se mnogo bavili i zemljoradnjom. Dugi kameni klinovi — budaci služili su za primitivnu, ručnu obradu zemlje. A to nisu jedini dokumenti o razvoju zemljoradnje u ovom naselju. Nađeni su i ostaci nekih biljaka, kao napr. pšenice, ječma i leće, pa onda koštice divljeg voća. Tako ovdje imamo kombinaciju tri zanimanja, u kojoj je lov svakako imao sporednije mjesto, a zemljoradnja uslovila sjedilački način života.

Bilo je pokušaja da se Butmir proglasi nekom radionicom kamenog oruđa i keramike zbog velike količine ovih nalaza. Bilo je pretpostavki da su butmirski stanovnici izrađivali ove predmete za »izvoz«, odnosno da su ih zemjenjivali za prehranbene artikle. A to bi u krajnjoj liniji značilo već određenu podjelu između zanatskog i poljoprivrednostočarskog stanovništva u neolitu! Kada su izvršena otkopavanja u nekim drugim bosansko-hercegovačkim neolitskim naseljima, vidjelo se da u njima nalazimo istu količinu keramike i kamenog oruđa i oružja. To je, dakle, opća pojava neolitskog svijeta. U isto vrijeme nije nigdje zapažena »izvezena butmirska roba« pa i ovdje treba računati sa naturalnom privredom.

Dugo vremena se mislilo da je Butmir izolovana pojava u Bosni i Hercegovini. Tek je pred Drugi svjetski rat otkriveno, a poslije oslobođenja otkopavano drugo naselje ove kulturne grupe: *Nebo u dolini Bile* kod Travnika. Tada se vidjelo da i sam Butmir pripada jednoj većoj grupi.

Naselje Nebo je dalo neke nove podatke za proučavanje butmirske grupe i za proučavanje neolitskog svijeta u ovoj oblasti. Ni u jednoj zemunici ovdje nije postojalo ognjište. Naprotiv, gotovo za svaku otkrivenu zemuničnu kuću ustanovljeno je ognjište na otvorenom prostoru. Ono je redovno bilo izgrađeno uz samu zemunicu i čitavim građevinskim sklopom je vezano u jednu cjelinu s kućom. Pokraj ovih ognjišta ležale su brojne životinjske kosti i keramički fragmenti — poglavito dijelovi posuda sa debelim zidovima. Očito je, dakle, da se ovdje odvijao glavni dio života neolitskih stanovnika u dolini Bile. Ova ognjišta sa čitavim svojim inventarom dokazuju nadalje kako su u naselju Nebo već uvedena pojedinačna gazdinstva u pogledu ishrane. — S druge strane, između zemunica je nađeno par radionica kamenog alata. To su obično mjesta sa nekoliko velikih kamenova i masom otpadaka i poluizrađevina oko njih. Radionice ne pripadaju pojedinačnim zemuničnim kućama, one su zajednička stvar roda. I još jedna pojava u ovom pogledu. U centralnom dijelu naselja otkopana je sasvim posebna, dvostruka zemunična građevina. Ona se sastojala od dvije velike zemunične jame, odijeljene jednim uskim bankom i nizom pravilno poređanih rupa za stupove. Ti debeli stupovi su držali dvoslivan krov, čiji je hrbat išao tačno između jama. Nastamba je bila ograđena pleterom sa tankim lijepom. Po položaju, veličini i načinu izgradnje, lako je zaključiti da se ovdje radi o centralnoj građe-

vini u naselju, koja je služila čitavoj rodovskoj zajednici. Pojedinačna gazdinstva bila su u ishrani vezana uz čvrsto organizovanu zajednicu.

Neolitska keramika iz doline Bile ima sve osobine butmirske kulture. No, ona ima i neke posebne crte, što se naročito osjeća u brojnijim elementima podunavskog neolita (ističe se i upotreba crvene boje). Nadalje, ova keramika je u kasnijoj fazi naselja prihvatila izvjesne ornamentalne karakteristike tzv. slavonske kulture (iz bronzanog doba). Ovo nesumnjivo stavlja naselje Nebo na sam kraj neolitskog doba, a označava ga ujedno i kao najmlađu stanicu butmirske grupe.

Za razliku od Butmira ovdje su plastični proizvodi veoma rijetki (iako nose osobine butmirske plastike, pa čak i one rasne!). Zato u naselju Nebo koštana oruđa — igle, šila, glačalice i budaci — igraju vidnu ulogu, dok su u Butmiru sasvim nepoznata. Međutim, ove razlike ne mogu ipak osporiti njihovu veliku kulturnu srodnost i pripadnost istoj grupi.

Najmanje je ispitano treće naselje ove grupe, *Kraljevine kod Novog Šehera.* O samom tipu naselja nemamo još danas jasnu sliku, ali keramički ostaci vrlo sigurno uvrštavaju i ovo nalazište u okvir butmirske grupe. Kod toga poseban interes izazivaju kamena oruđa iz Kraljevina. I ovdje, doduše, dominiraju polirane sjekire običnih neolitskih oblika, ali osim njih dolaze u velikom broju primjeraka okresane sjekire. Ovakve sjekire su karakteristične za stariji neolit i vuku još kasno-mezolitsku tradiciju (tzv. campignien stil). Za izučavanje nastanka i porijekla butmirske kulturne grupe svakako i ova pojava u Kraljevinama ima prvorazredan značaj.

Tako bi unutar butmirske kulture hronološki red naselja izgledao ovako: Kraljevine kod Novog Šehera, najstarije, Butmir drži doba punog razvoja ove kulture, a naselje Nebo od punog razvoja do njene završne faze. Butmir je zasada granica prema jugu, a Kraljevine prema sjeveru, dok je centralna Bosna područje rasprostiranja ove kulture.

Sve dosada spomenute grupe locirane su na teritoriju Bosne. Tek pred nekoliko godina otkriveno je prvo neolitsko naselje na području Hercegovine. Kod detaljnog arheološkog ispitivanja onog dijela doline Neretve koji je sada potopljen Jablaničkim Jezerom naišlo se na tragove neolitskog naselja u *Lisičićima kod Konjica.* Tako smo odjednom proširili poznavanje neolitskog svijeta u Bosni i Hercegovini. Saznali smo da je i srednji tok rijeke Neretve bio u to vrijeme nastanjen, a sada (i na osnovu toga) pretstoji ispitivanje donjeg dijela Neretve i ostalog dijela Hercegovine.

Iskopavanjem u Lisičićima došlo se do uvjerenja da tamošnje neolitsko naselje nema nikakve kulturne veze sa bosanskim neolitskim kulturama. To je nešto sasvim novo i različito, pa mu se mora i posvetiti nekoliko posebnih riječi.

Ovo naselje je u svom razvoju prošlo kroz dvije faze. U prvoj, starijoj, izgrađivane su obične zemunične nastambe, a u drugoj se prišlo građenju četvrtastih kuća na površini zemlje. U Lisičićima je zapravo prvi put ustanovljena jedna četvrtasta neolitska kuća. Sastojala se iz svega jedne velike prostorije, dok su zidovi napravljeni još sasvim po uzoru zemunične tradicije: pleter, oblijepljen jako debelim slojem ilovače. Mjesto prozora služili su okrugli otvori.

U društvenoekonomskom smislu naselje u Lisičićima jako se razlikuje od bosanskih naselja. Pored vatrišta u nekim zemunicama i manjih ognjišta van njih, ovdje su prvi put otkopani ostaci jednog velikog centralnog ognjišta. Ono je imalo kružni oblik, sa kamenom podlogom i pored sebe dvije ogromne jame za pepeo i otpatke. U tim jamama bila su još dva veća vatrišta, pa zajedno sa već opisanim ognjištem čine čitav sistem centralnog ognjišta. Zemunice su poređane oko tog sistema. Na ravnom prostoru pored kružnog ognjišta naišlo se na ogromnu hrpu životinjskih kostiju, iz čega se vidi da se ovdje masovno peklo i jelo životinjsko meso. To pokazuje da je u Lisičićima bio od prvorazredne važnosti kolektivni način ishrane, koji se tako lijepo manifestovao sa ovim ognjištem.

Neolitska kultura u Lisičićima je, prema svim znacima, savremena onoj u Butmiru. Možda zbog toga izgleda čudno da je u dolini Neretve postojao jedan znatno stariji tip ekonomike. Ali to možemo lako objasniti kada se udubimo u način života i zanimanja tamošnjih stanovnika. Analizom životinjskih kostiju ustanovljeno je da daleko, daleko pretežu kosti jelena, a onda dolaze neke druge divlje životinje (srna, vepar, divokoza). Neolitski stanovnici Lisičića jedva da su poznavali domaće životinje (goveče). Znači da im je lov bio prvo i osnovno zanimanje, dok je stočarstvo bilo sasvim nerazvijeno. Žrvnjevi, kameni budaci i ostaci žitarica u pečenom lijepu govore i o zemljoradnji u ovom naselju. Ona je svakako uslovila i sjedilački način života, ali je lov ipak imao odlučnu prevagu. A taj način života uslovio je svakako i postojanje centralnog ognjišta i kolektivnu ishranu (bar osnovnu ishranu lovačke grupe).

Ovakva slika u Lisičićima najbolje nam ilustruje kako se život jedne formacije ili jednog perioda ne može svesti pod detaljno izrađenu šemu. U općoj zakonitosti postoji ustvari jako mnogo varijacija. Takav je slučaj u Lisičićima, gdje je zbog specifičnih geografskih i drugih uslova ostala vrlo jaka lovačka tradicija.

U vezi sa tom tradicijom susrećemo se u Lisičićima sa još jednom izrazitom manifestacijom. Ovdje je nađeno izvanredno mnogo koštanog oruđa. Počevši od igala, šila i glačalica, stanovnici ovog naselja izrađivali su od kosti čekiće, noževe, budake, držala za sjekire i specijalne, snažne bodeže. Bila je to razvijena radinost u obradi kosti sa kojom se ne može uporediti niti jedno bliže i dalje neolitsko naselje. Svakako da je lov uticao na razvoj ove radinosti, jer je i samo obilje životinjskih kostiju na to navodilo.

Osnovni ukrasi na keramici iz ovog novog naselja jesu motivi u obliku girlandi i šrafirani polukrugovi. Pa i svi drugi motivi prilično odudaraju od motiva na keramici bosanskog neolita. Izgleda zbog toga da je Ivan-Planina činila granicu između neolitskog svijeta u dolini Neretve i neolitskog svijeta u centralnoj Bosni. Upravo onako kako Ivan danas čini granicu između Bosne i Hercegovine. — Oblici i ukrasi lisičićke keramike nagovještavaju čvršće kulturne veze sa zapadnim Mediteranom. Najsličniji im je napr. materijal sa ostrva Malte i nekih drugih ostrva u ovom dijelu Sredozemnog Mora. U traženju porijekla neolitske kulture u Lisičićima, moramo u prvom redu poći od činjenice da ona ima maritimno porijeklo. Na koji način je ova neolitska grupa dospjela preko mora do srednje Neretve nije danas još sasvim utvrđeno. U svakom

slučaju dobro je da se napomene da neolitska keramika zapadnog Mediterana ima neke komponente koje se mogu porediti sa Lisičićima, iako to ne objašnjava sam put kretanja ove kulture.

Još nešto o glinenom posuđu. Među ukrasima na lisičićkoj keramici dolaze i tzv. solarno-lunarni znaci, ukrasi koji imitiraju lik sunca i mjeseca. Naročito su česti znaci polumjeseca. Ovakva vrsta ukrasa svjedoči opet o posebno razvijenom kultu sunca i mjeseca kod neolićana u Lisičićima. To je čista slika poimanja svijeta i duhovnog života tih ljudi. No, kad smo rekli da je ova neolitska kultura imala maritimno porijeklo, dobrim dijelom smo objasnili i postojanje solarno-lunarnog kulta kod njenih nosilaca. Zar je neko mogao bolje da uoči ulogu mjeseca nego ljudi koji su u ovim primitivnim uslovima bili primorani da plove morem. Solarni kult je možda više u vezi sa zemljoradnjom.

Posljedica solarno-lunarnog kulta je vjerovatno i nedostatak plastične umjetnosti u Lisičićima. Dvije grubo rađene ljudske figure, bez glave i ruku, ne mogu se nazvati bilo kakvom plastičnom umjetnošću. Više je to pokušaj da se napravi nešto slično ljudskom liku. U odnosu na Butmir imamo ovdje sasvim obrnut slučaj sa plastikom, što još jednom potvrđuje drugi kulturni krug.

Ovim bi uglavnom bilo završeno upoznavanje sa neolitskim skupinama u Bosni i Hercegovini, čiji se život kretao u okviru trećeg milenija pr. n. e., sa najmlađim pojavama možda i iz početka II milenija.

Proučavanje neolita u ovoj oblasti nije još ni izdaleka završeno. Kao što je u bližoj prošlosti bila poznata samo butmirska (i to djelimično) i posavska (i sada djelimično) grupa, tako će možda u sko-

roj budućnosti izaći na vidjelo tragovi novih naselja i novih kulturnih pojava.

Na osnovu izloženog i dosada poznatog materijala neki zaključci već mogu imati trajniju vrijednost. Tako se sad vrlo dobro zna da je neolitski čovjek u Bosni i Hercegovini locirao svoja naselja u dolinama rijeka, na otvorenom, ali prisojnom mjestu, zaštićenom od poplava. Ni u jednom naselju nije primijećen ma kakav trag utvrđivanja, a to znači da je vladala relativna sigurnost. Konačno, i samo lociranje naselja ukazuje na istu činjenicu. Kasnija naselja su pomaknuta na brda ili su podignuta na stupovima (sojenice) i najčešće dobro utvrđena. Tada su međusobni sukobi bili svakodnevna stvar. Neolitski stanovnici nisu, izgleda, patili od takvih sukoba, nego su provodili miran život, zadovoljni sa svojim »životnim prostorom«.

Pa kakvi su ustvari bili odnosi između pojedinih grupa i između naselja unutar tih grupa?

Prije svega vidjelo se da one zauzimaju različite geografske položaje, što je u izvjesnom smislu doprinosilo da ne zavise jedne od drugih. Jedino su se butmirska i kakanjska grupa kretale u okviru istog prostora centralne Bosne. Međutim, ove dvije grupe stoje različito na hronološkoj skali i zato je i moguć njihov nastanak i razvoj na istoj teritoriji. — Odnosi unutar jedne kulturne grupe donekle se vide na primjeru butmirske kulture. I tu postoji određen hronološki red, ali je tu bez sumnje djelovao i zakon gentilnog raslojavanja. Nosioci osnovnih kulturnih elemenata butmirske grupe dijelili su se (vjerovatno zbog brojčanog prerastanja gensa) i onda ulazili u zajednicu sa nekom drugom grupicom ili sami nastavljali život. Odatle valjda i potiču one individualne karakteristike pojedinog naselja. — Na

primjeru butmirske grupe vidimo dalje da čak ni između naselja iste grupe nisu postojale međusobne ekonomske veze. Uopće se ne može primijetiti ma kakav trag razmjene.

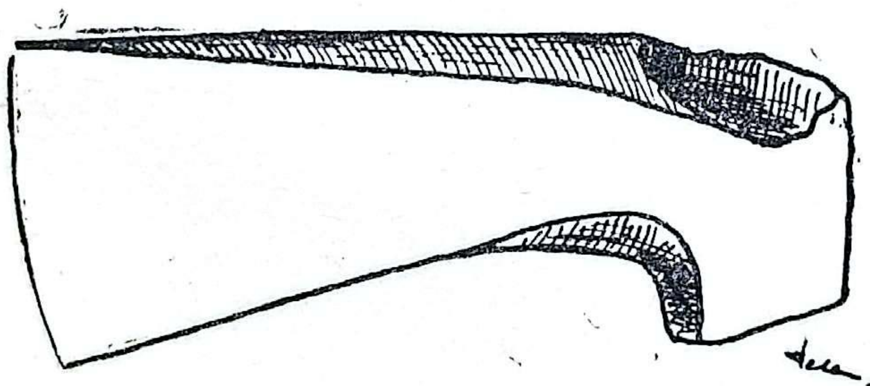
Nije bez interesa da se napomene da dosada nije nađen nijedan grob navedenih neolitskih grupa, a kamoli čitave nekropole. Nije zgodno dati definitivan sud o tome, ali se dobiva utisak da su ovi neolićani svoje mrtvace spaljivali bez traga, ili ih izlagali divljim zvijerima. Ovakvu pretpostavku mogao bi da opovrgne samo nalaz neke neolitske nekropole, koja bi nam onda objasnila na koji način je održavan kult mrtvih. (U ostaloj Evropi je sasvim druga situacija.)

O detaljima iz društvenoekonomskih odnosa neolitskog društva na našem teritoriju rečeno je uz obradu samih naselja. Zato ćemo sada ući u razmatranje idućih preistoriskih perioda.

Kraj neolitskog svijeta došao je onda kada je čovjek naučio da za izradu svojih oruđa i oružja upotrebljava metal. Pošto je zbog svojih naročitih svojstava (samorodnost i mekoća) došao prvo u upotrebu bakar, period poslije neolita se i zove *bakarno* ili *kameno bakarno* doba. Ono je trajalo relativno kratko, a zbog često paralelne upotrebe kamena i bakra i dobilo je ovo drugo ime.

U Bosni i Hercegovini je pronađen čitav niz ostava (depoa) iz bakarnog doba, ali nam nije poznato ni jedno jedino naselje u kome je živio čovjek za to vrijeme u Bosni i Hercegovini. Čini nam se da to nije uopće slučajna pojava. Kraj neolita i početak metalnog doba obilježen je općenito prilično velikim pokretima i seljenjima preistoriskih grupacija. U tom »komešanju« nestalo je postepeno i neolitskih naselja u Bosni i Hercegovini, a same

ostave bakarnog oruđa govore o lutanjima u to vrijeme. Najveći broj ovakvih depoa nađen je dosada u sjevernoj Bosni, bliže rijeci Savi. Pa ni to nije slučajno. Zna se da je do upotrebe bakra došlo daleko ranije na Istoku, u Prednjoj i Maloj Aziji te u oblasti istočnog Mediterana, nego na Balkanu

Sl. 4. Sjekira od bronze

i u ostaloj Evropi. Prodiranje preko Save njegov je normalan put, a to potvrđuju i nalazi u Slavoniji i Sremu.

Među ostavama u Bosni i Hercegovini razlikujemo starije i mlađe. Kod starijih se ističu bakarne sjekire u obliku ranijih kamenih sjekira (Karavida kod Bosanske Gradiške, Orašje na Savi). Čovjek je svoje pojmove o ovakvoj vrsti oružja prenio jednostavno na bakar. U mlađim ostavama su se oblici oruđa i oružja znatno umnožili. Tu vidimo masivne sjekire sa ušicama za nasađivanje, zatim kombinovane sjekire — budake i druge vrste oruđa (Griča kod Mrkonjića, Kozarac kod Prijedora i drugi lokaliteti). Na sjekirama — budacima najbolje se opaža proces obrade. Majstor je jednostavno svoja ba-

karna oruđa okivao bez zagrijavanja, a pritom je vjerovatno upotrebljavao kamene čekiće.

U Bosni i Hercegovini je bakarno doba bilo relativno efemerna pojava. Kada se uporedi sa dugotrajnijim trajanjem na Kipru, u Troji ili Suffi, onda ovdje bakarno doba zaista nije period koji bi izazivao poseban interes za kulturna proučavanja. To je samo jedna prelazna faza.

Definitivan prekid sa proizvodnjom kamenog oruđa došao je onda kada je čovjek naučio da upotrebljava bronzu. Legura od bakra i kalaja — ili bronza — ima izvanredne osobine. Ona je tvrda, izdržljiva prema vlazi i drugim vanjskim faktorima, upotrebljiva za pravljenje svih vrsta predmeta. Zato nije nimalo neobično što je bronza vrlo brzo potisnula i kamen i čisti bakar, te zauzela mjesto osnovne sirovine za proizvodnju oruđa, oružja i nakita.

Sa početkom upotrebe bronze dolazimo do sljedećeg, važnog perioda u preistoriskom razvoju ljudskog društva — do *bronzanog doba.*

Nastalo je novo doba u svim pravcima ljudske djelatnosti. Oboružani snažnim kopljima, strelicama i sjekirama, snabdjeveni daleko boljim poljoprivrednim alatom, ljudi su sve bržim koracima osvajali prirodna bogatstva. To se odrazilo i na međusobne odnose pojedinih grupa, a i na odnose između pojedinaca unutar jedne grupe. Sa bronzanim oružjem i oruđem u rukama, preistoriski čovjek se prvi put osjetio dovoljno jak za samostalno djelovanje i samostalan život. A u tome leži uzrok raspadanja prvobitne zajednice i prelaz na individualno gazdinstvo. Sa početkom bronzanog doba nalazimo se na početku tog procesa.

U Bosni i Hercegovini sa prelazom u bronzano doba događaju se vrlo zapažene promjene. Mjesto ranijih neolitskih stanica u dolinama rijeka, sada se naselja povlače na brežuljke. Traže se takva mjesta koja su pogodna za sprečavanje svakog iznenadnog napada neprijatelja. Ušlo se u period stalnih međusobnih borbi, što je uslovila želja za prisvajanjem tuđih dobara. No iako u ovom pogledu izgleda da je došlo do nazatka, u općem razvoju ljudskog društva ovo doba znači silan napredak, jer ubrzava stvaranje novih proizvodnih snaga i društvenih odnosa.

Najznačajnija manifestacija u ranoj fazi bronzanog doba je pojava tzv. slavonske kulture na našoj teritoriji. To je bitno nov elemenat, koji je zamijenio sve ranije manifestacije.

Naziv »slavonska kultura« danas je samo terminus tehnicus. Nastao je zbog velikih naselja ove kulture u Vučedolu kod Vukovara i Sarvašu kod Osijeka. Ali ta kultura je raširena daleko i van Slavonije. Njena naselja su rasprostranjena u Sloveniji, Bosni i Hercegovini, a zatim idu u Austriju, pa i sjevernu Italiju. Slavonska kultura je, dakle, rasprostranjena na velikoj teritoriji srednje i južne Evrope, naravno opet sa mnogim varijacijama.

U Bosni i Hercegovini je slavonska kultura rasprostranjena u dvjema glavnim grupama. Jedna grupa zauzima okolinu Sanskog Mosta i Prijedora u zapadnoj Bosni, a druga centralne dijelove Bosne. Zasada je značajnija ona grupa iz zapadne Bosne i zato ćemo se prvo njom zabaviti.

Nešto pred Drugi svjetski rat otkriveno je naselje u pećini *Hrustovači* kod Vrhpolja (Sanski Most) i odmah je bilo jasno da je slavonska kultura dublje zahvatila i bosanski teritorij. Svakako

je zanimljivo da je ovo naselje smješteno na ulazu u jednu pećinu, čime se ono razlikuje od ostalih nalazišta ove kulture, a bitno se razlikuje i od prethodnih naselja. Međutim, pećina Hrustovača je vrlo zgodno locirana u brdu, prilično teško pristupačna i zato pogodna za odbranu. Tako ona potpuno odgovara uslovima koji su se tada tražili. — Široki ulaz u pećinu bio je zagrađen kamenim nasipom (sa malim prolazom). Pozadi nasipa je široka rupa, zaštićena od vazdušnih struja, u koju su se smjestili ovi bronzanodopski stanovnici. U pećinskoj udubini nije im bila potrebna nikakva specijalna nastamba; zato su ovdje nađeni samo ostaci velikih ognjišta, sa premazanom i uglačanom gornjom površinom. Oko tih ognjišta okupljali su se stanovnici Hrustovače, jeli, spavali i odmarali se. Od domaćih životinja nađene su tu samo kosti govečeta, a od divljih životinja kosti jelena, srne, vepra i medvjeda. Stočarstvo je u svakom slučaju bilo samo jednostrano razvijeno, a isto tako i zemljoradnja. Čitav jedan sloj u Hrustovači bio je ispunjen kalcinisanim ječmom. Nesumnjiv je to znak obilnog sijanja ječma, ali drugih žitarica nema. Ipak iz ovog izlazi da su ovdje stočarstvo i zemljoradnja bili dobro uvedeni, samo sasvim jednostrano.

Kao i u ostalim naseljima slavonske kulture (posebno u Bosni), predmeti od bronze vrlo su rijetki. Nažalost, nedostaju i u ovoj kulturi grobovi, pa nemamo ni metalnih priloga. A prilozi u grobovima bili bi osnovni fond za proučavanje metalnih izrađevina. Zato smo upućeni uglavnom na keramički materijal.

Glineno posuđe slavonske kulture dolazi pretežno u obliku zdjela, krčaga i nekih formi sa visokim vratom. Ali za ovo posuđe su daleko karakteri-

stičniji ukrasi. Nizovi trouglova, krugova, rombova, kvadrata i sličnih geometriskih motiva prekrivaju obično veći dio površine na sudovima. Pritom se upotrebljava posebna duborezna tehnika. Na površini suda se izrežu motivi, a onda se ispunjavaju bijelom krečnom masom. To je bijela inkrustacija, po kojoj ćemo uz navedene motive odmah prepo-

Sl. 5. Keramika iz pećine Hrustovače

znati jednu vazu slavonske kulture. Mora se priznati da su majstori — lončari ove kulturne grupacije imali izvanredan stilski i estetski osjećaj. Kontrast bijelo inkrustiranih motiva i tamne ili crvenkaste pozadine čini ugodan efekat. Taj dojam se lako ne zaboravlja.

Čitav izgled keramike u Hrustovači vrlo je sličan keramici u Vučedolu, jednom od najpoznatijih nalazišta slavonske kulture. Nešto manje elemenata vezuje ovu keramiku sa Ljubljanskim Barjem u Sloveniji. Teško bi bilo danas naći neki drugi pravac odakle bi slavonska kultura došla na bosanski

teritorij. Definitivan sud još odlažemo za neko vrijeme; naročito još nije jasno koliku je ulogu pri formiranju ove kulture u Bosni imao autohtoni elemenat. (Slična situacija kao i kod neolitskih grupa.)

Drugi lokalitet slavonske kulture u zapadnoj Bosni je gradina *Zecovi* kod Prijedora. Hrustovača je sasvim ispitana, a ispitivanje Zecova je još u toku, ali se već sada vidi da će ova gradina imati mnogo veći značaj za taj period.

Gradina Zecovi vrlo lijepo dominira dolinom Sane na ovom njenom dijelu. Upravo izvanredan položaj uslovio je dugotrajan život na ovoj gradini. Tako je i nastao preistoriski sloj debeo oko 3 m, a osim toga ovdje su nađeni i ostaci rimskih i srednjevjekovnih građevina.

Donji dio preistoriskog sloja pripada nosiocima slavonske kulture, a gornji dio nosiocima ilirske kulture. I baš u ovom redosljedu slojeva i sastoji se značaj preistoriskih ostataka na gradini.

Keramika slavonske kulture na Zecovima sasvim se približava onoj iz pećine Hrustovače. Prirodno je da ima odvojenih nijansa u oblicima i ukrasima na posuđu, ali to ne može da umanji veliku srodnost ovih dvaju lokaliteta. — U slavonskom sloju Zecova pada u oči jedna druga stvar: nastambe u obliku zemunica. Izgradnja ovih zemunica nije se ni po čemu razlikovala od neolitskih zemunica i tu kao da imamo neolitsku tradiciju. Za povezivanje sa prethodnim dobom to bi bilo od osobite važnosti.

Druga grupa nalazišta slavonske kulture smjestila se u centralnoj Bosni i to u okolini Sarajeva i Travnika. Na prostoru oko Sarajeva nisu zapažena naselja sa kompaktnim slojem slavonske kulture. Na ilirskim gradinama se pronađe tu i tamo

poneki komad slavonske keramike. To je sve. Takve su gradine Debelo Brdo nad samim Sarajevom, Gradac kod Kotorca u Sarajevskom Polju, Gradina kod Kiseljaka itd. — U okolini Travnika poznata su dva lokaliteta slavonske kulture: *Gradina kod Alihodža* u dolini Bile i *Gradina u Turbetu.* U oba slučaja se radi o kompaktnom sloju slavonske kulture. On je u dolini Bile prilično tanak, dok je na Gradini kod Turbeta sličan onome na Zecovima. Čak je kod Turbeta redosljed slojeva isti: slavonski pa ilirski.

Zašto smo ovo označili kao drugu grupu slavonske kulture?

Kada uporedimo keramiku sa ovih nalazišta s onom iz zapadne Bosne, vidimo dosta uočljivih razlika. Slavonska keramika iz srednje Bosne nema onako bogate inkrustacije, niti je na njoj tehnika duboreza onako iskorišćena. Skoro bi rekli da je ovdje došlo do degeneracije izvornog stila u ukrašavanju posuda slavonske kulture. Po tim svojstvima ova grupa je mnogo dalja prekosavskim nalazištima nego »slavonska« naselja u zapadnoj Bosni.

Govoreći o slavonskoj kulturi već smo se sreli sa ilirskim naseljima. I stvarno, čitav dalji tok preistoriskih zbivanja na teritoriju Bosne i Hercegovine usko je vezan sa kulturom *Ilira.* Naša zemlja je najpotpuniji pretstavnik ilirske preistoriske civilizacije i zato se ilirskom problemu ovdje posvećuje velika pažnja.

Prema tome, u krupnim linijama, preistoriski period Bosne i Hercegovine karakterišu tri glavne pojave: bogata raznovrsnost neolitskih kultura, slavonska kultura i ilirska civilizacija.

Da pređemo stoga u okviru razmatranja bronzanog doba i na ilirsko pitanje.

Arheolozi, lingvisti, paleontolozi i antropolozi već više decenija razbijaju glavu oko porijekla Ilira i njihove etnogeneze. Nastale su razne teorije, one su se međusobno ispreplele u zgusnuto klupko, ali pitanje još nije riješeno. Skala teorija ide od postavke da su Iliri porijeklom iz oblasti Lužice do njihovog sasvim autohtonog porijekla na jugu (pa i u Bosni i Hercegovini). Nalazi u našoj zemlji idu baš za tim da potvrde ili da pobiju ovu posljednju hipotezu.

Teorija o autohtonom porijeklu Ilira u jugoslovenskim zemljama pojavila se ispočetka vrlo skromno. U zadnje vrijeme ovu teoriju sve više podupire dr. J. Korošec iz Ljubljane na osnovu novih nalaza, prvenstveno na osnovu nalaza na Ptujskom Gradu, a zatim na Gradini kod Turbeta. Prilikom radova na Zecovima kod Prijedora pokazala se ista slika kao i u Ptuju i Turbetu. Sloj sa ostacima slavonske kulture ulazio je i miješao se sa gornjim ilirskim slojem. Čak su se našle i neke prelazne forme koje su vezivale slavonsku sa ilirskom keramikom. S te strane sve bi bilo u redu, jer nalazi na pomenutim gradinama govore u prilog teoriji o autohtonom porijeklu Ilira.

No, ispriječile su se još velike smetnje na putu do konačnog rješenja ilirskog problema. One se odlično vide u samoj Bosni.

Na području planine Romanije i dobrom dijelu istočne Bosne uopće leže hiljade i hiljade preistoriskih kamenih tumula. U zadnjoj deceniji prošlog vijeka vršena su ovdje čitav niz godina iskopavanja, tako da se broj istraženih tumula (gromila) popeo do blizu jedne hiljade. U naučnoj literaturi nalazi

iz ove oblasti poznati su pod imenom *glasinačka kultura*. Za sve arheologe — preistoričare Glasinac je postao najtipičniji pretstavnik ilirske civilizacije; nosilac određenog pojma.

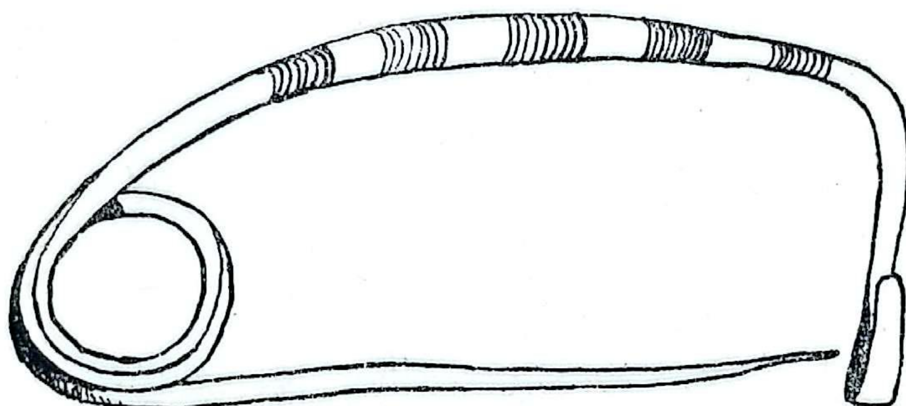
Detaljnom analizom ovih tumula ustanovljeno je da na tom području imamo jedinstven i kontinuirani kulturni razvoj od srednjeg bronzanog doba do rimskog vremena, pa i dalje. To znači da od polovine II. milenija (između 1.500—1.400 god.) treba računati sa početkom čiste protoilirske kulture na Glasincu i okolnim predjelima. Prema tome od srednjeg bronzanog doba nema lutanja u oblasti ilirskog pitanja istočne Bosne.

I sada dolazi do prave poteškoće. Iz tumula glasinačkog tipa izvađene su hiljade metalnih priloga. Mi poznajemo detaljnu skalu u promjenama bronzanih ukrasnih predmeta i željeznog oružja i nakita sa ovog područja. Sačuvani su nam, međutim, samo rijetki keramički prilozi (oni su ili sasvim razbijeni kod pogrebnog obreda ili istraživači nisu sakupili dijelove posuda!). Tako su nam keramički oblici glasinačke kulture ostali gotovo nepoznati. — S druge strane, u slojevima slavonske kulture i ilirskim slojevima nad njima nemamo bronzanih predmeta nego gotovo samo keramiku. Prema tome nismo u stanju da dovedemo jedno s drugim u vezu.

Ukoliko stratigrafski podaci iz Ptuja, Turbeta ili Zecova govore o autohtonom razvoju Ilira iz starije slavonske kulture, grobni nalazi iz tumula nisu to još nikako odlučno potvrdili. Osjeća se još jedna praznina u čitavom lancu, koja ostaje zasada neispunjena.

A onda još jedna poteškoća. Bronzani predmeti glasinačke kulture iz srednje i kasne bronze — po-

sebno onih iz srednje bronze — lijepo se paralelišu sa istim objektima iz Austrije, Bavarske, Mađarske, srednje Njemačke i Češke. Kao da je to sve jedan veliki kulturni krug razvijenog bronzanog doba iz kojega su se u kasnijim fazama razvile različite kulturne manifestacije. A u svim tim oblastima nije bila raširena i starija, slavonska kultura!

Sl. 6. Najstariji oblik fibule u Bosni

Možda će neki srećni nalaz brzo riješiti ova zamršena pitanja, a možda će proći i mnogo godina bez pozitivnog rezultata. Do danas je arheološka nauka u Bosni i Hercegovini stigla do ove tačke i u okviru bronzanog doba slavonska kultura i protoilirska kultura glasinačkih tumula imaju dominantnu ulogu.

Sa prvim stoljećima I milenija pr. n. e. izlazi na pozornicu novi metal — željezo. S njim počinje i novo — *željezno doba,* koje uglavnom traje sve do danas. No nas ovdje — naravno — interesira preistorisko željezno doba. Po klasičnoj podjeli preistorije, željezno doba se dijeli na starije (otprilike VIII—V vijek) i mlađe (V—I vijeka st. e.). Takva podjela se odnosi uglavnom i na Bosnu i Hercegovinu.

Za *starije željezno* doba u ovim pokrajinama karakteristična su dva tipa naselja: sojenička i gradinska naselja. Oba tipa pripadaju, naravno, ilirskom etničkom elementu, kao što i čitav dalji kulturni i društveno-politički razvoj u Bosni i Hercegovini pripada Ilirima.

Sojenička naselja znamo sa obala Save i Une. Prvo je veliko naselje u Donjoj Dolini kod Bosanske Gradiške, a drugo u Ripču na Uni kod Bihaća. Donja Dolina je daleko bolje ispitana, pošto su za to bili daleko povoljniji prirodni uslovi, ali obje sojenice zajedno pružaju odlične podatke za proučavanje starijeg željeznog doba.

Sojeničko naselje u *Donjoj Dolini* bilo je ogromnih dimenzija za ondašnja shvatanja, a osim toga ovdje je i život trajao vrlo dugo. Dovoljno je samo spomenuti da je sojenica u Donjoj Dolini ostavila za sobom 9 m debeo sloj. Možemo zamisliti koliko je vremena prošlo i koliko je rušenja doživjelo ovo naselje dok se stvorio jedan takav sloj. — Naselje je ležalo na desnoj obali Save i zato je rijeka kod iskopavanja (početkom XX vijeka) pravila silne poteškoće. Čim bi voda u koritu nadošla, ona bi se slila u iskopane dijelove sloja i onemogućavala dalji rad. Morali su se praviti pravi zaštitni zidovi da bi se rad mogao nesmetano odvijati.

Sojeničko naselje u Donjoj Dolini bilo je podignuto na prirodnim terasama, koje su se neznatno uzdizale iznad normalnog vodostaja rijeke Save. Zbog tih terasa kuće su bile poređane u tri reda, paralelno sa tokom rijeke. Najdonji red je ležao pored same vode, ali se za vrijeme visokog vodostaja voda dizala i do gornje terase. To je bio i razlog zbog čega su sva tri reda kuća bila i izgrađena po sojeničkom sistemu. U zemlju su pobijeni

debeli drveni stupci i na njima je izgrađena ravna terasa od oblica. Na taj način se dobio podignut ravan prostor, na kome su onda podizane kuće. Sojeničke kuće su bile takođe sagrađene od drvenih oblica (otprilike kao današnje planinske drvene kuće). Zidovi su se sastojali od horizontalno položenih oblica. Ove su na krajevima bile zasječene da bi se na uglovima kuće uglavljivale jedna u drugu. Krovovi su pokrivani drvenom šindrom ili snopovima biljnih vlakana. — Pored kuća za stanovanje nađene su i drvene štale za stoku, a između grupa kuća ostavljeni su manji slobodni prostori koji su služili kao neka vrsta »trgova«. Prilazi sa terase na terasu vršili su se preko kosih rampi, napravljenih od oblica i poprečno pričvršćenih kolaca.

Preciznim opažanjem i bilježenjem podataka, Ć. Truhelka je ustanovio i to kakav je unutarnji raspored imala pojedina kuća u Donjoj Dolini. Većina kuća sastojala se od tri prostorije: jedne veće i dvije manje. U većoj prostoriji stajalo je ognjište i zato ona nije imala tavanice, nego se dim direktno dizao pod krov. Manje prostorije su imale tavanicu, a ovaj dio kuće i tavan. To je ustanovljeno po ostacima stropne konstrukcije i po velikim zemljanim loncima u kojima su držane žitarice (u jedan takav lonac moglo se staviti kvintal i više žita!). Oni su stajali na tavanima i prilikom rušenja kuća pali su zajedno sa stropom i zatrpali dvije manje prostorije.

Najniža drvena terasa bila je ograđena plotom od pletera; vjerovatno zbog toga da bi on zaustavljao riječne nanose kada bi nadolazila voda. S gornje strane čitavog naselja podignuta je bila — upravno na rijeku — čvrsta palisada od dva plota sa unutra nabijenom zemljom. Uloga ove palisade

bila je da štiti čitavo naselje od riječne bujice, odnosno da odbija nadošlu vodu od sojeničkih kuća.

Ć. Truhelka je ovdje uhvatio i čitav niz drugih detalja. Da spomenemo samo još jedan. Ispod drvenih terasa, na kojima su stajale kuće, pronašao je on čitave gomile stočnog đubreta. Na osnovu toga on je, sasvim logično, zaključio da se ovamo sklanjala stoka (valjda za vrijeme ljetnjih žega) i da je to služilo kao druga štala.

Pozadi naselja dizala se jedna manja gradina. Ona je služila kao utvrda i u nju su se vjerovatno sklanjali stanovnici ako bi zaprijetila neprijateljska opsada.

Donja Dolina je pružila najbolje podatke o zanimanju svojih preistoriskih stanovnika i o njihovoj ishrani. Među životinjskim kostima neuporedivo veći broj pripada domaćim nego divljim životinjama. Najviše je njegovana sitna stoka — svinje, ovce i koze. Tek onda dolazi goveče, a na kraju stoje konj i pas. Svakako je vrlo interesantno da su nađene pretežno kosti prasadi, janjadi i jaradi, što se dovodi u vezu sa ishranom. Preistoriski stanovnici Donje Doline voljeli su mladunčad navedenih životinja, a to je sasvim razumljivo. — Lovne životinje su zastupljene sa relativno vrlo malim brojem kostiju (jelen, srna, kozorog, jazavac, lisica, medvjed, dabar, zec, pa čak i los!). Očito je da je u Donjoj Dolini lov bio potisnut sasvim na sporedni kolosjek u zanimanju stanovništva. To su bili već vrsni stočari, koji su gajili gotovo sve vrste stoke.

U isto vrijeme preistoriski stanovnici ove sojenice bili su odlični zemljoradnici. Prikupljene su velike količine kalcinisanog žita: pšenice, ječma i prosa. Uz to se jako mnogo sijao bob i leća. Svemu tome priključuju se u priličnom broju koštice div-

ljeg voća (jabuke, kruške, drena, trešnje i sl.), iako nismo sigurni da li to ne znači i početak voćarstva.

Za obradu zemlje upotrebljavana su željezna i koštana oruđa. Ova posljednja su izrađivana obično od jelenjih rogova. Koštani budaci i ašovi ne bi bili nikako pogodni za obradu neke tvrđe zemlje; oni su mogli da služe ovdje u Donjoj Dolini, gdje je zemljište bilo meko i često močvarno. Dobiva se utisak da su stanovnici polazili u lov na jelena više radi njegovih rogova, nego radi mesa za ishranu.

Stanovnici Donje Doline bavili su se svakako i ribolovom· To nam potvrđuju nađene udice od bronze ili zemljani pršljenovi za mreže, a isto tako i dva drvena čamca koji su izvađeni iz sloja i smješteni u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Jedan od njih je dugačak preko 12 m. Izrađen je od jednog komada drveta i kao takav pretstavlja muzealnu vrijednost.

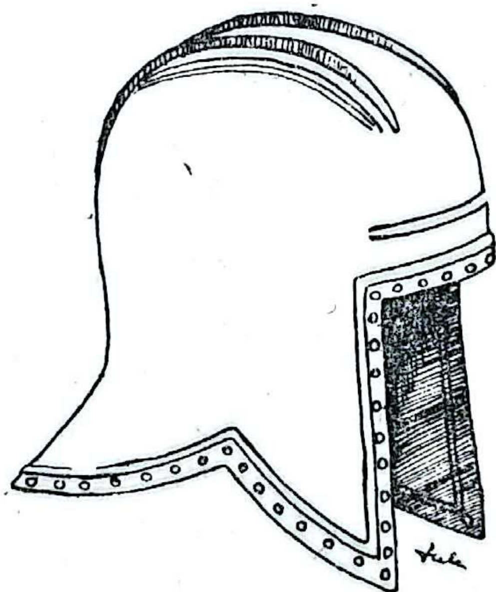
U cjelini uzevši, preistoriski stanovnici Donje Doline imali su jako razvijeno stočarsko i zemljoradničko gospodarstvo. Kod njih se ne može govoriti o prevazi jednog ili drugog od ovih zanimanja. Naprotiv, punim angažovanjem u oba pravca, oni su obezbjeđivali vrlo solidnu ishranu i ekonomsku stabilnost — koja se vidi i u dugotrajnosti života u naselju.

Metalni i keramički nalazi određuju i ovdje kulturnu pripadnost naselja. Ali za datiranje mnogo sigurniji oslonac pružaju nalazi iz grobova nego iz sloja naselja. Zato moramo prvo da se osvrnemo na grobne nalaze.

U Donjoj Dolini konstatovane su tri vrste grobova. Prvo su skeletni grobovi u drvenim sanducima pod samim sojeničkim kućama. Pošto su drve-

svakom slučaju je to nesumnjiv trag patrijarhata i raspada gentilnog društva.

Nalazima u grobovima iz Donje Doline odgovaraju uglavnom i nalazi u naselju. Pored raznovrsne keramike, tu dolazi bronzano i željezno oružje, nakit i željezno oruđe. Pojedinačni metalni predmeti pripadaju mlađem bronzanom dobu, ili bar vuku bronzanodopsku tradiciju, ali su to sporedni nalazi. Sve ostalo pripada starijem i mlađem željeznom dobu, kao i u grobovima. — Kad se ovi nalazi upoređuju sa bližim i daljim preistoriskim lokalitetima, nameće se sam od sebe zaključak da Donja Dolina pripada ilirskom kulturnom krugu. Upadljiva je sličnost u metalnom nakitu i oružju između ove sojenice i istovremenih grobnih nalaza u glasinačkim tumulima. Keramički nalazi iz Donje Doline su usko povezani sa savremenom keramikom iz zapadne Bosne (Čungar, Zecovi i sl.). Ali ta keramika — kao, uostalom, i metalni objekti — imaju svoje analogije i preko Save (napr. Dalj), pa zatim u sjevernijim oblastima (Slovenija, Austrija, Mađarska i sjeverna Italija). No, ovim analogijama opet ulazimo u probleme odnosa ilirske civilizacije prema savremenim kulturnim pojavama u susjednim oblastima. Bilo bi više nego naivno izdvajati ilirski kulturni krug od ostalih kulturnih manifestacija u Južnoj i Srednjoj Evropi. Ako pretpostavljamo kul-

Sl. 7. Bronzana kaciga iz Donje Doline

turnoekonomske veze između tih oblasti u neolitu, sa daleko većom sigurnošću treba gledati na te veze u ovom periodu koji stoji na pragu pisane istorije. Međusobni uticaji su sada vrlo jaki i jedina je poteškoća da se odvoji šta je kulturni uticaj a šta posljedica eventualnih migracija.

Drugo sojeničko naselje, u *Ripču na Uni*, izgrađeno je po istim principima i njegova ekonomska struktura je sasvim slična onoj u Donjoj Dolini. Ali se između ova dva naselja osjećaju ipak neke hronološke i tipološke razlike.

Sudeći po nalazima, život u preistoriskom Ripču počeo je negdje u isto vrijeme kad i u Donjoj Dolini, ali je trajao još znatno duže. Tu su nađeni mnogi rimski, pa i srednjevjekovni predmeti. Izgleda da je kontinuirani život ondašnje grupe bio produžen i pod rimskom vlašću, dok se to po nalazima iz ranog Srednjeg vijeka ne bi moglo sigurnije tvrditi.

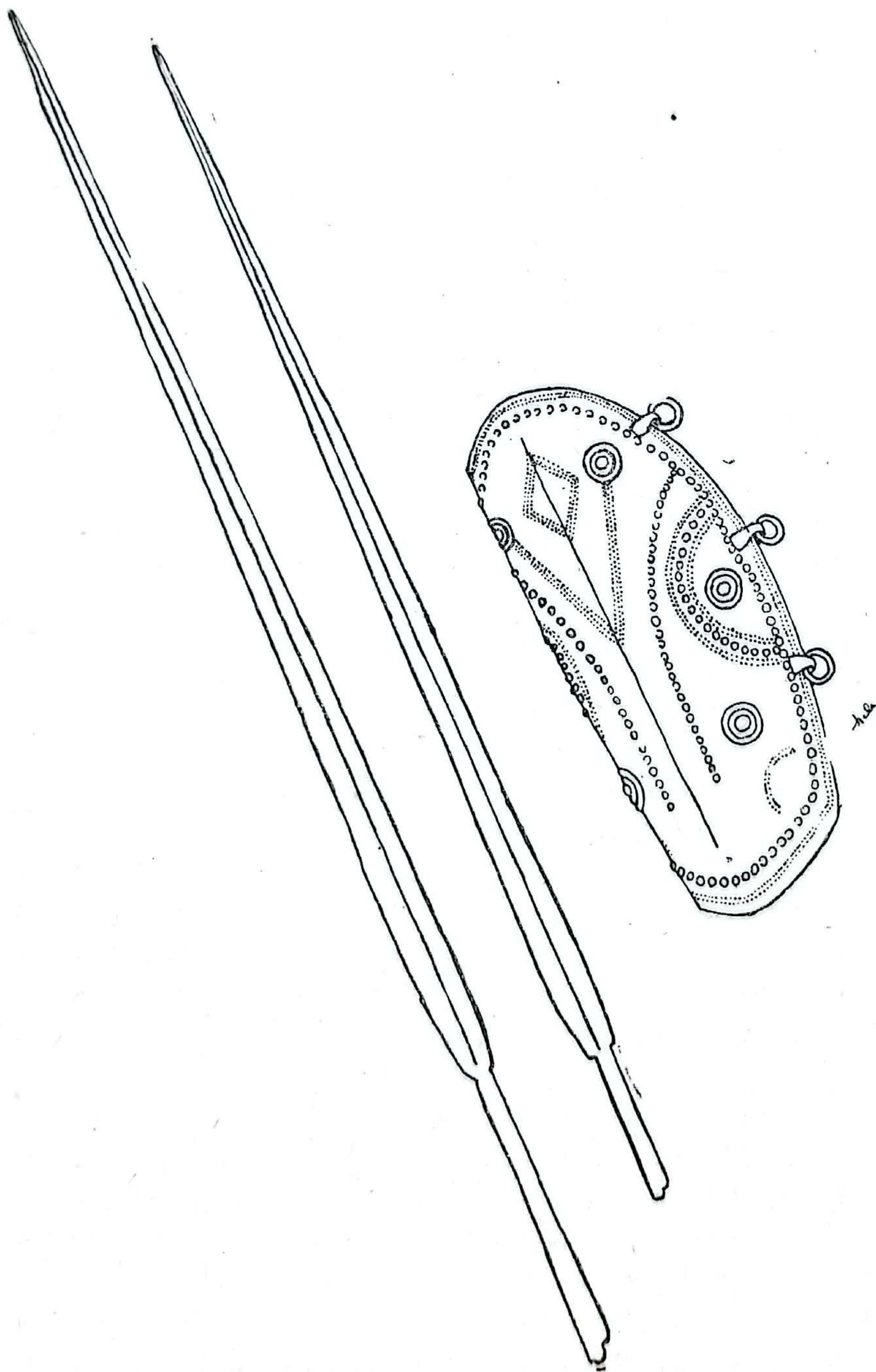
U Ripču su, nadalje, nađene vrlo primitivne plastične izrađevine, nepoznate u bilo kojem drugom naselju. To su često hermafroditski likovi, sa izrazito nakaznim licem i sumarno izvedenim detaljima tijela, pravljeni u stojećem položaju. Vrlo je vjerovatno da su ove statuete imale kultno značenje. — Keramičke izrađevine se u nekim detaljima bitno razlikuju od keramike iz Donje Doline. Dok su tamo osnovni plastični i udubljeni ornamenti, u Ripču glavnu karakteristiku čine tzv. lažni gajtanasti ornamenti. Po tome su oni bliži nekim naseljima u Istri nego mnogo bližoj Donjoj Dolini. Treba, međutim, podvući da se osnovni elementi keramike iz ova dva sojenička naselja vide zajedno u Čungaru ili u Zecovima. To je njihova spona koja ih zajedno uključuje u ilirsko kulturno područje.

Na dvije opisane sojenice dolazi u Bosni i Hercegovini upravo bezbroj takozvanih gradinskih naselja i utvrda. Nema kraja u kome se neće naći jedan ili više ovakvih arheoloških objekata. Gradine su u suštini ilirska naselja. I kao što su Iliri bili neosporni gospodari čitave Bosne i Hercegovine u zadnjem mileniju pr. n. e., tako su ove gradine jasni svjedoci njihove prevlasti. Sva gradinska naselja leže na isturenim brežuljcima, pogodnim za odbranu. Veliki broj tih gradina bio je opasan suhozidom, (nasipom od kamena) i kao takav sigurno služio u odbranbene svrhe. Radi se, dakle, o utvrđenim naseljima. Ne može se tvrditi ni za one gradine kod kojih se nije sačuvao suhozid da nisu bile utvrđene. Možda ih je opasivala kakva drvena palisada, ili nešto slično od čega se nije sačuvao nikakav trag. Manji broj gradina nije sadržavao kulturni sloj unutar suhozida. U ovim slučajevima radi se opet o isključivo odbranbenim objektima koji su služili za privremena sklanjanja stanovništva ispred opasnosti ili za određene ratne svrhe.

Ispitivanje gradina još uvijek je u početnom stadiju. Ova ispitivanja treba da pruže bolju sliku o sistemu stanbene i odbranbene arhitekture preistoriskih Ilira. Danas je još rano o tome govoriti.

Pored ovih naselja, u Bosni i Hercegovini ima bezbroj ilirskih neklopola (groblja) koja pripadaju starijem željeznom dobu. Pretežno su to kameni tumuli, ali u sjevernijim i nekim dijelovima centralne i zapadne Bosne ima i tzv. ravnih grobova — bez vanjskih oznaka. Nedostajanje kamena možda je glavni uzrok nedostatku tumula u ovim krajevima.

Ilirska groblja sa tumulima protežu se u čitavoj istočnoj, južnoj i dijelu zapadne Bosne, kao i u

Sl. 8. Vrhovi kopalja i nazuvak sa Glasinca

grob ili pored groba polažu »daće«, o čemu nas uvjeravaju razbijene zemljane posude.

Tako smo došli do momenta kada treba da okrenemo poslednju stranicu preistorije Bosne i Hercegovine. Ostalo je još samo *mlađe željezno doba*.

Ovaj period se i ne može potpuno nazvati preistoriskim periodom. Susjedna Grčka i Italija su tada bile već davno ušle u svoje istorisko razdoblje, pa su nam njihovi pisci — istoričari i drugi — ostavili tu i tamo izvjesna pismena obavještenja o našoj zemlji. Ne može se još govoriti o nekoj pisanoj istoriji Bosne i Hercegovine, ali nam već arheološke podatke dopunjuju i pisani izvori.

U mlađem željeznom dobu za Bosnu i Hercegovinu su karakteristične dvije stvari: prvo, Iliri tada ulaze u veće plemenske formacije, i drugo, Kelti prodiru i u ove krajeve. Ovom drugom faktoru se ranije pridavao suviše veliki značaj u razvoju ilirske kulture na teritoriji Bosne i Hercegovine. Danas je on sveden na pravu mjeru.

Šta je uticalo na formiranje ilirskih plemenskih zajednica?

Čitav razvoj proizvodnih odnosa unutar ilirskih zajednica kretao se ka stvaranju krupnijih društvenih organizacija. Kada tome dodamo opasnosti od jakih vanjskih neprijatelja (Kelta, pa onda Rimljana), stvaranje plemenskih organizacija više je nego prirodna stvar. U velikim borbama dolazi čak i do formiranja saveza ilirskih plemena. Ali i to je još daleko iza organizacije susjednih robovlasničkih država.

U kulturnom razvoju Ilira ne može se povući nikakva suviše oštra granica između starijeg i mlađeg željeznog doba. Ta podjela ovdje postoji zbog

lakše orijentacije, a obilježava ujedno i početak keltskog uticaja.

Ilirske grupe su nastavile svoj dugogodišnji kulturni razvoj. To se vidi na Glasincu, u sojeničkim naseljima Donje Doline i Ripča kao i na gradinskim naseljima (Debelo Brdo kod Sarajeva, Varvara na izvoru Rame i sl.). Neke od gradinskih naselja u Bosni i Hercegovini pripadaju samo ovom mlađem željeznom dobu, jer kulturni sloj sadrži samo ostatke iz toga doba. — U ovom vremenu Iliri su jako napredovali u tehnici izgradnje svojih utvrda. Mnoge gradine su sada opasane sa dva ili tri pojasa kamenog nasipa, sa dobro branjenim ulazima i posebno utvrđenim unutarnjim krugom (napr. Vrsnik kod Stoca). Izuzetan položaj ima svakako tvrđava i naselje na *Ošaniću* kod Stoca. Akropola je ovdje opasana pravim megalitskim zidom (od ogromnih blokova otesana kamena), dok se ispred nje prostire gusti labirint građevina i ulica. Pretpostavlja se da je ovo bilo sjedište plemena Daorza, samo oni nisu izveli ovu komplikovanu arhitekturu nego su to vjerovatno bili grčki majstori. To je sasvim prirodna stvar s obzirom na blizinu grčkih kolonija na Jadranu. Ujedno to potvrđuje i bliske ekonomske pa i kulturne veze između grčkih faktorija i ilirske pozadine na Balkanu.

Prodiranje Kelta prema jugu od V vijeka pa dalje ostavilo je, naravno, traga i u životu preistoriskih Ilira. Čak i vrlo vidnog traga. Ne ulazeći u pomjeranja ilirskih plemena zbog te invazije (napr. Ardijejaca iz sjeverne Bosne prema dolini Neretve), osvrnućemo se samo na kulturne promjene. — Gotovo u svim predjelima Bosne i Hercegovine osjeća se u prirodnom razvoju ilirske kulture jedan novi elemenat. Donijeli su ga Kelti i on se negdje mani-

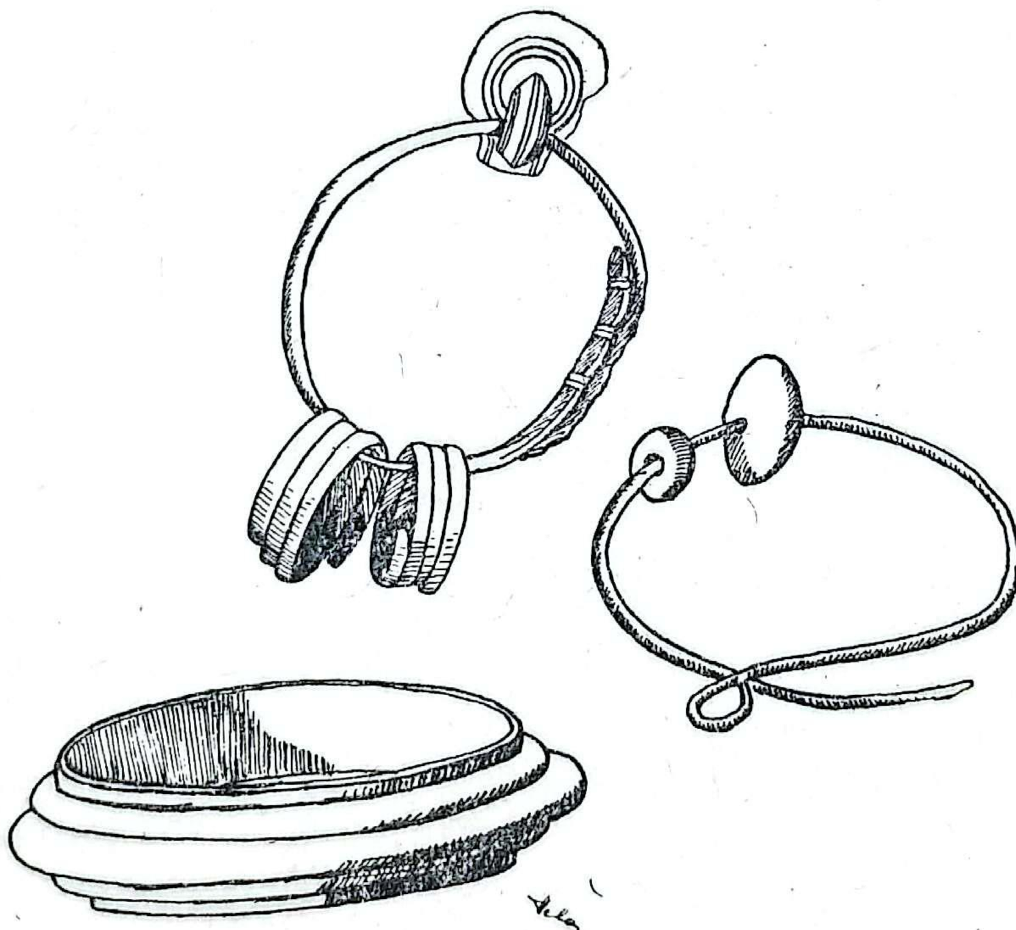
festovao vrlo slabo, na drugim mjestima opet vrlo jako. Negdje je to samo oblik fibule na feder (tzv. latenske fibule), neki detalj u ornamentici, ili novi način izrade oružja. Takav je slučaj u centralnoj, južnoj i istočnoj Bosni, te u Hercegovini. U zapadnoj, pa i sjevernoj Bosni keltski uticaji su neuporedivo snažniji, jer su ti krajevi ležali na pravcu keltskog nadiranja prema jugu.

Zanimljivo je da se napomene da su Iliri mnogo više bili podložni uticajima kod izrade metalnih objekata. Kod keramike su ostali vrlo konzervativni i tek krajem preistoriskog perioda zelena keltska keramika je ušla u upotrebu.

U dolini rijeke Une, kod Bihaća, stanovalo je u to vrijeme ilirsko pleme Japoda. Bolje bi bilo reći jedno od japodskih plemena, pošto se japodska teritorija prostirala preko Like do planine Snježnik. Japodi su bili toliko skloni keltskom uticaju da su ih neki antički pisci smatrali etničkom mješavinom Ilira i Kelta. Ovakva stvar se, međutim, ne bi mogla danas prihvatiti.

Pored materijala iz japodskih nekropola Like, dobro su istražena i japodska groblja u *Jezerinama i Ribiću* kod Bihaća. Analiza arheološkog materijala dokazuje da su Japodi pripadali nesumnjivo širem stablu ilirskog etnosa i da su tokom starijeg željeznog doba imali normalan kulturni razvoj kao i drugi Iliri. To se naročito lijepo prati u Lici, ali i u unskim nekropolama. U mlađem željeznom dobu Japodi dolaze u vrlo blizak dodir sa Keltima, čiji se uticaj osjeća mnogo jače u Jezerinama i Ribiću nego u Lici. Zbog toga što su oni primili dosta tekovina keltske kulture, došlo je do mišljenja o etničkoj mješavini ovog plemena. Ali se kod analize materijala jasno uočava da je ostala i dalje ilirska

baza, a da je keltska primjesa samo nakalemljena. Konačno, čemu bi se Kelti udruživali sa ovim Ilirima i kako bi oni prihvatili primitivniju kulturu Japoda? To je zaista istoriski neopravdano, bez obzira na to što to i arheološki materijal demantuje.

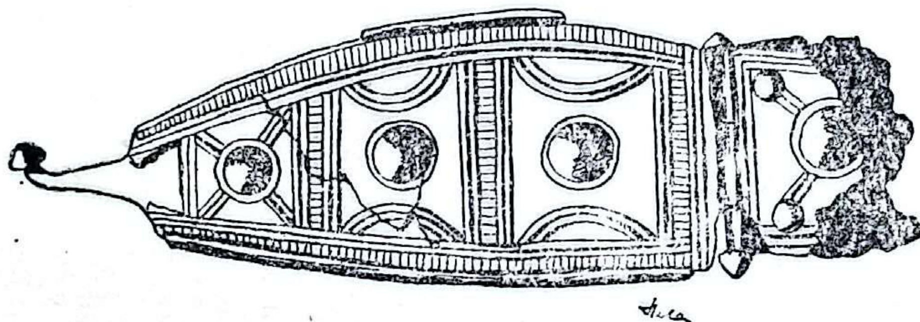

Sl. 9. Nakit iz Jezerina

Japodi su se posebno isticali u ilirskom krugu ovog doba obilnom upotrebom jantara. Njihova specijalna fibula sa jantarovim zrnima je toliko karakteristična da je po njoj sasvim lako pratiti područje Japoda. Ovakva upotreba skupocjenog jantara svjedoči o ekonomskom blagostanju ovog velikog plemena i o snažnim trgovačkim vezama sa susjednim i daljim oblastima. Zasada još nisu ispitana japod-

ska naselja da bi se definitivno utvrdila osnova ovog blagostanja.

Pored Japoda, pod jačim keltskim uticajem bili su i Mezeji u dolini Sane. No, ovdje se ipak ne može govoriti o takvom uticaju koji bi mogao dovoditi u sumnju etničku pripadnost Mezeja. Nama su neke nekropole kod Sanskog Mosta i Prijedora

Sl. 10. Pojasna kopča od željeza iz Laminca

podloga za proučavanje njihovog kulturnog razvoja u mlađem željeznom dobu.

Tako smo došli na prag istorije Ilira i Bosne i Hercegovine. Još u III vijeku pr. n. e. počinju oštri sukobi sa Rimljanima u kojima su Iliri preko dva vijeka branili svoju slobodu. Ali to je već potpuno novo područje proučavanja, sa kojim ćemo se upoznati u sljedećem odjeljku ove knjige.

Na kraju još jedna napomena: gotovo svi arheološki nalazi koji su ovdje spomenuti nalaze se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

Dimitrije Sergejevski

DOBA RIMSKE VLADAVINE

RIMSKO OSVOJENJE ILIRSKE ZEMLJE

Tokom III vijeka pr. naše ere ilirska plemena koja su naseljavala sjeverozapadni dio Balkanskog Poluostrva počela su jako da pritiskuju svoje susjede — Grke. U toj njihovoj ekspanziji najkarakterističnije je bilo to da je ona počela da se odvija na moru. Iliri ne samo da su gusarili po Jadranskom Moru nego su počeli da napadaju i obale Grčke. To je moralo da ih dovede do konflikta sa Rimom koji je tada počeo da se pretvara u veliku državu. Prvi sukob između Rima i Ilira odigrao se 229 godine prije naše ere, a zatim je, sa prekidima, rat potrajao više od 200 godina. Rimu je dosta lako pošlo za rukom da uništi pomorsku snagu Ilira na Jadranskom Moru i da zaštiti grčke gradove na Jadranu, ali je na kopnu išlo mnogo teže. Dva su bila područja gdje je neprekidno dolazilo do sukoba: sjeverna granica Italije, to jest Istra i krajevi na sjeveru od Istre, a drugo je žarište bilo južna Dalmacija i Albanija. Na sjeveru se sve jače i jače osjećala rimska ekonomska ekspanzija u pravcu savske doline, jer je Sava bila jak trgovački put. Na jugu je prolazila kopnena veza Rima (Italije) sa Istokom. Tokom II stoljeća prije naše ere Grčka i Makedonija došle su pod rimsku dominaciju. Tom prilikom bila je uništena i mlada ilirska

država Ardiejaca sa glavnim gradom Skodrom, koja je koristeći se borbom Rima i Makedonije počela da igra važniju ulogu. Ilirski kralj Gencije morao je da kiti trijumf svoga protivnika (167 g.). Što se tiče unutrašnosti zemlje (nas zanimaju Bosna i Hercegovina) ona Rimljane nije naročito interesovala. Ne treba zaboraviti da je Rim bio mediteranska država i da su njega interesirale u prvom redu mediteranske zemlje i pomorski putevi. U takvom svojstvu u III vijeku prije naše ere Rim je stupio u društvo svjetskih helenističkih država: Egipta, Sirije, Makedonije, Kartage, ispočetka kao njihov rival, kasnije kao njihov nasljednik. Zbog toga nije nikakvo čudo da Ilirik nije mnogo zanimao rimsku vladu. Ona je željela samo da bude mir i sigurnost na Jadranu i da nemirni i ratoborni Iliri ne napadaju rimske krajeve i savezne grčke gradove na Jadranu. Tako je bilo za vrijeme rimske republike.

Ali se položaj promijenio kad je Cezarov nasljednik Oktavijan (August od 27 g. pr. n. e.) postao gospodar zapadnog dijela države. Iako još mlad čovjek i gospodar samo jednog dijela rimske države (istočnim dijelom upravljao je M. Antonio), Oktavijan je stvorio jedan određeni plan u pogledu granica rimske države: on je odlučio da produži pothvat svoga bliskog rođaka Cezara i obezbijedi Italiju sa sjevera i sjeveroistoka, a Makedoniju isto tako sa sjevera, i time da dadne rimskoj državi sigurniju granicu — Dunav. Time je Rim morao da postane i geografski centar države. Takva velika rijeka kao Dunav bila je u antičko doba jaka prepreka prilikom vođenja ratova. Granica na Dunavu štitila bi i Makedoniju od neprekidnih najezda germanskog plemena Bastarna i nomada Roksolana. Zbog toga je Oktavijan odlučio da okupira svu ilir-

sku zemlju do Dunava, tj. i sadašnju Bosnu i Hercegovinu. Trideset pete godine prije naše ere otpočeli su Rimljani na širokoj bazi dobro pripremljene operacije, ovog puta sa sjevera. Iliri u to doba, poslije neuspjelog pokušaja na jugu, nisu bili ujedinjeni u jednu državu: plemena su živjela u plemenskom uređenju. Najmoćnije a i najkulturnije pleme među njima bili su Japodi koji su živjeli u Lici i okolici Bihaća, od Bosanskog Petrovca na jugu do brda Snježnika na sjeveru. Oni su Oktavijanu bili prvi na udarcu. Početak toga rata, 35 i 34 godine, nama je dosta dobro poznat jer je u tim operacijama lično učestvovao Oktavijan i bio pritom dvaput ranjen. Pokorivši Japode i Delmate, on je vođenje rata prepustio svojim generalima i 33 godine operacije su bile završene. S obzirom na široke pripreme taj rat je dao mršave rezultate, ali se Oktavijanu žurilo, jer je već bio sazreo konflikt sa M. Antonijem koji je upravljao Istokom. Nakon pobjede Oktavijana kod Akcijuma (31 god. pr. n. e.) neko je vrijeme u Iliriku vladao mir. No Iliri su u unutrašnjosti zemlje bili samo nominalno pod rimskom vlašću tako da se 16 i 11 godine ponovo ratovalo u unutrašnjosti zemlje, ali ne znamo potankosti o tim događajima. Nakon zatišja od 17 godina planuo je opšti ustanak u Iliriku koji je trajao od 6 do 9 godine naše ere i imao veliki uticaj na sudbinu rimske države, da ne reknemo — Evrope. Devete godine n. e. Batonov ustanak — Bellum Batonianum, kako su ga često nazivali Rimljani po imenu dvojice ilirskih vođa — bio je ugušen. Iliri su ušli u sastav rimske države i više nisu pokušavali da povrate svoju slobodu.

IZVORI ZA KULTURNU ISTORIJU ILIRA U ANTIČKO DOBA

O odnosima između Ilira i Rimljana koje smo gore ukratko ispričali govore grčki i rimski istoričari (Appian, Dion Kassij, Vellej i dr.). O uređenju ilirske zemlje početkom rimske okupacije i o ilirskim plemenima ukratko nam priča Plinije Stariji. On je živio u I stoljeću naše ere. Zatim kod pisaca nastupa šutnja. Oni ništa ne govore o našim krajevima[1]), kao da nisu ni postojali. Antički istoričari u ogromnoj većini slučajeva interesovali su se za tzv. »visoku politiku«, za poslove koji su se ticali samog Rima i njegovih vodećih krugova. Svakodnevni život u provincijama njih nije zanimao. Ali namjesto istoriskih radova imamo nekoliko pisanih izvora druge vrste. Na prvom mjestu stoje takozvana *itineraria,* tj. opisi poštanskih linija rimske države. Ovamo spada (osim nekolicine sitnijih) »Itinerarium Antonini« iz III vijeka u kome su navedeni razni pravci tih linija sa nabrajanjem imena poštanskih stanica i brojem milja između njih. Zatim dolazi crtana šema tzv. »Tabula Peutingeriana« iz kasno-antičkog doba sa sličnim podacima. Napokon ovamo spada i »Anonymus Ravennatus« — dosta nezgrapno sastavljeni katalog geografskih naziva. Zatim tek poslije nekoliko stotina godina jedan pisac spominje naše krajeve. Sv. Jeronim koji je i sam bio rodom iz sjeverozapadnog Balkana, u svojoj korespondenciji (od 370—419 godine) govori o stanju u svom zavičaju, o haranju barbara (Germana) po Balkanu. Iz početka V vijeka potiče takođe i tzv. »Notitia Dignitatum« — službeni pregled

---

[1]) Pod izrazom »naši krajevi«, »naša zemlja« mi ćemo podrazumijevati Bosnu i Hercegovinu.

viših ureda i činovničkih mjesta u rimskoj državi. Za kulturnu istoriju ova notitia ne daje puno. Dosta zanimljive geografske podatke daju nam odredbe dvaju salonitanskih koncila iz 530 i 533 godine. Istoričari toga doba, počevši od Ammiana Marcelina, koji je pisao svoju istoriju »Res gestae« u prvim godinama V vijeka, i ranovizantiski pisci ne govore gotovo ništa o našim krajevima.

Na taj način mi smo u pogledu poznavanja kulturne istorije naše zemlje upućeni gotovo isključivo na arheološki materijal, u prvom redu na natpise na kamenim spomenicima. Uprkos tome što su to u većini samo kratki epitafi (nadgrobni natpisi) i posvete na žrtvenicima, oni nam daju obilje materijala, pa ćemo o njima govoriti posebno. Što se tiče antičkog novca njegovi nalazi nas zanimaju sa dva gledišta: s jedne strane, novac nam služi za datiranje arheoloških objekata (napr. ruševina kuće, groba i sl.), s druge strane, novac govori o intenzitetu trgovine i o pravcu trgovačkih puteva. Ostali arheološki materijal: ruševine zgrada sa najraznovrsnijim predmetima u njima, tragovi cesta, grobovi i dr. pružaju nam u prvom redu topografske podatke, a zatim materijal za kulturnu istoriju toga doba u cijeloj njezinoj raznovrsnosti. Što se tiče podataka za političku istoriju naših krajeva, arheološki nalazi (osim natpisa) dali su nam zasada relativno malo. Ali pošto će biti preduzeto više sistematskih i pažljivih iskopavanja[1]) naročito čitavih municipija i utvrda, taj će se materijal moći obraditi i upotrebiti i za političku istoriju.

---

[1]) Dosadašnja iskopavanja često su se vodila nesistematski i nestručnjački. Tražili su se predmeti (»blago«), a ignorisale su se sve druge okolnosti koje govore o sudbini objekata.

Kao što smo rekli, za političku istoriju zasada su najvažniji izvor *natpisi*. Svi natpisi iz naših krajeva sastavljeni su na latinskom jeziku. Dosada je u Bosni i Hercegovini nađen samo jedan grčki natpis (nadgrobni, blizu Srebrenice). Na drugim jezicima, uključivši i ilirski, mi nemamo nijednog. Ogromna većina tih natpisa skromne je vanjštine — nekoliko kratkih redova ograničenog sadržaja. U većini slučajeva to su epitafi (nadgrobni natpisi) i votivni natpisi na arama (žrtvenicima). Epitafi nam daju ime i godine pokojnika, njegov službeni položaj, ako ga je imao (miles, veteranus, decurio), ime onoga ko je postavio spomenik, rjeđe imena cijele porodice; tome se doda uobičajena formula. I to je sve. Još su kraći votivni natpisi. Ipak nam obadvije kategorije daju skupocjene podatke. Već iz samoga imena pokojnika vidimo koje je on bio nacionalnosti: Ilir? Kelt? Italac? Grk ili helenizovani Orijentalac? Ako nosi rimska »tri imena« — kakva su to imena? Ako su od ta tri imena prva dva (praenomen i nomen) imena rimskih careva, lice na koje se ona odnose moralo je da bude neki peregrin (provincijalac), koji je (od cara) dobio pravo rimskog građanstva. Postao je dakle »Rimljanin« i primio dva imena onoga imperatora koji mu je to pravo darovao. Tako, napr. T(itus) Flavius Plassus stvarno je Ilir Plassus, koji je od jednoga od careva Flavijevaca (Vespazijana?) dobio sam i njegova cijela porodica pravo rimskog građanstva. Kod obrađivanja natpisa treba svakako paziti da taj spomenik govori o čovjeku koji je stalno živio u zemlji. Prema tome natpisi *aktivnih* vojnika ne dolaze u obzir. Ima i spomenika ljudi koji su slučajno umrli na putu — tada obično stoji i naziv njegovog rodnog mjesta; napr. epitaf iz Rogatice: D(is) M(anibus)

T. CL(audio) MAXIMO DEC(urioni) C(oloniae) RIS(ini) DE(functo) AN(norum) LV T ... To jest »Bogovima manima (posvećeno). Titu Klaudiju, vijećniku kolonije Risna koji je umro star 55 godina...«. Ako je pokojnik bio vojnik, u epitafu je spomenuta i vojna jedinica u kojoj je služio. Naprimjer: ...SIVS. Bastarni ... MO MAEZAEVS ... S COH. I BELGARVM (centuria) ... ITVTI SIG. ANNOR ... STIP. XV T.F.I. CVRA ... VALERIVS MAXI..VS HERES, to jest »Dassius sin Bastarna rodom Mezej vojnik kohorte I belgijanske, centurija Restituta, zastavnik, godina starosti ... godina službe 15. U testamentu je naredio da se (spomenik) postavi. Pobrinuo se Valerije Maksim baštinik«. Ovaj natpis nam daje podatke o prisustvu prve belgijanske kohorte u našoj zemlji i o njezinom sastavu.

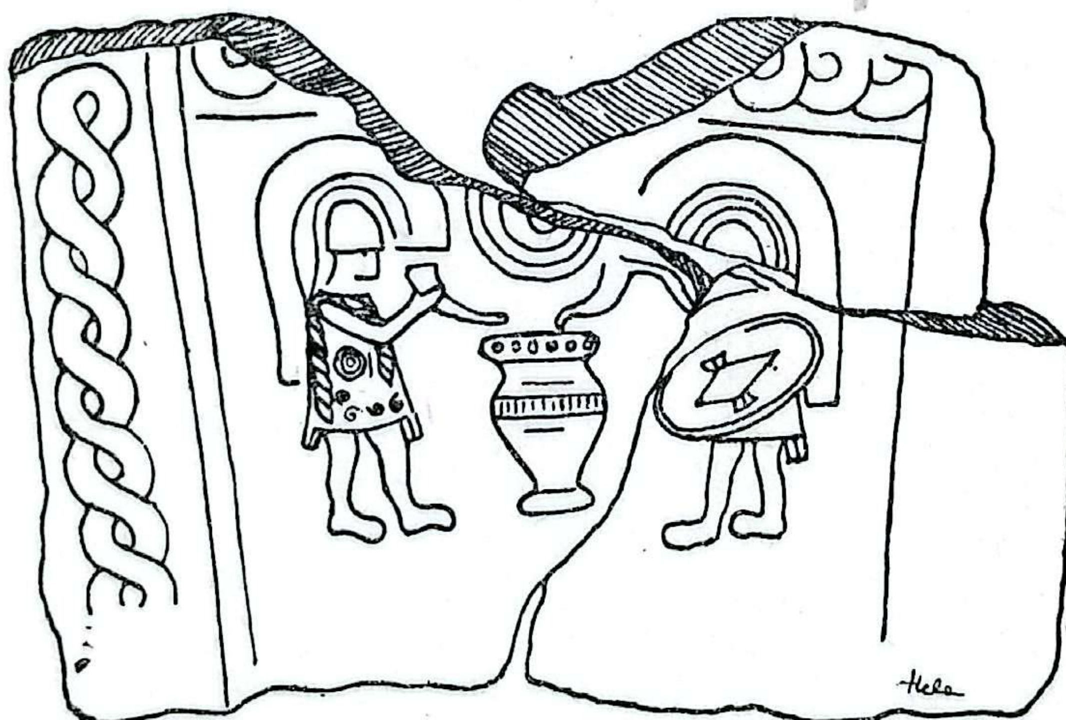
Žrtvenik iz Privelice kod Bihaća govori nam da Japodi nisu još krajem I v. n. e. bili rimski građani i da su bili pod upravom postavljenih »prepozita«. Imamo i ime jednog ilirskog božanstva vode (Bindus). Ako se pregledaju natpisi koji su citirani u ovom članku, može se lako vidjeti šta nam sve oni daju. Nećemo posebno govoriti o značaju natpisa drugih kategorija, jer njih ima malo i oni će biti opisani svaki na svome mjestu.

Od *ilirskih plemena* koja su potpala pod vlast Rimljana bili su možda najjači, a svakako najkulturniji *Japodi* o kojima je bilo već prije govora. Njihovo neprijateljstvo sa Rimom trajalo je dugo. U savezu sa ilirskim plemenom Istrana oni su napadali rimsku koloniju Akvileju u Julijskoj Krajini. Oni su se žestoko odupirali Rimljanima kada je 35 god. pr. n. e. Oktavijan otpočeo svoj Ilirski rat. Kod opsade jednoga od najvažnijih njihovih grado-

va Metuluma (ne znamo gdje je ležao) i sam Oktavijan je bio ranjen i umalo što nije poginuo. Bogatstvo i relativan kulturni razvoj ovoga plemena imali su podlogu u bogatim željeznim rudnicima na rijeci Japri. Kako izgleda, Rimu se nije žurilo sa uređenjem gradskih opština u japodskoj zemlji. Iz natpisa saznajemo da su još krajem I vijeka n. e. Japodi sačinjavali jednu plemensku »civitas« na čelu koje je stajao jedan »praepositus«, vjerovatno kakav romanizovani Japod. Radi sigurnosti, u njihovoj zemlji boravio je jedan konjanički puk — »Ala Claudia nova«.

Od Japoda imamo dosta spomenika: gore su bila opisana njihova groblja u Ribiću i Jezerinama. Ovdje ćemo opisati samo jednu vrstu nadgrobnih spomenika nađenih u okolici Bihaća: u Ribiću, Založju i Ripču, koji potiču iz početka I stoljeća naše ere, iz onoga prelaznog doba kada je Rim već vladao japodskom zemljom, ali se u njoj nije još afirmisao. To su velike četvrtaste grobne urne izrađene od mekog lapora (muljike), u kojima se čuvao pepeo spaljenog pokojnika. Samo jedna od tih urni, urna nekog Ditiusa, starca od 105 godina, nosi latinski natpis. Ostale urne su bez natpisa. Ove urne su sa svih strana pokrivene crtežima, koji su urezani (u konturama) pomoću crta u mekani kamen. Svi ti crteži prikazuju ili povorku pri sprovodu ili daću na grobu. Ovi crteži su zanimljivi zbog toga što nam ilustruju grobne običaje, napr. prelijevanje groba. Zatim, oni nam prikazuju žensku i mušku nošnju, vojnike pod oružjem pješke i na konjima. Napokon, iako im je izrada dosta primitivna, ipak vidimo na slikama jak uticaj grčke arhaičke umjetnosti, koja se na takav način zadržala u ovom zabačenom kutu nekoliko stoljeća.

Mi ne znamo gdje je ležao Metulum koji je pod Rimljanima bio uspostavljen u rangu municipija: nijedna od mnogobrojnih pretpostavki nas ne zadovoljava. Svakako su njegove ruševine jedna od mnogobrojnih »gradina« koje se dižu po brežuljcima i glavicama Krajine. Njegov nasljednik, rimski municipij, istog imena, svakako se spustio sa brežuljka u ravnicu.

Sl. 11. Japodska urna

Drugo moćno ilirsko pleme, možda najmnogobrojnije, bili su *Delmati* (ili Dalmati). Njihova stara postojbina bila je sadašnje Glamočko, Livanjsko i Duvanjsko Polje. Odavde su se oni spustili prema moru, potiskujući plemena na Primorju — Liburne i Daorse (oko Narone) — i primoravajući ih da radi zaštite priznaju rimsko gospodstvo. Salona i druga mjesta na moru koja je osnovao grčki grad Issa (Vis) sačuvala su uz pomoć Rimljana kako-tako svoju nezavisnost. Delmati su zadali mnogo muke rimskim osvajačima. Oni su prisiljavali Rim da

često šalje vojsku radi zaštite naprijed spomenutih plemena i gradova. Kako je teren u njihovoj zemlji bio je teško prohodan, Rimljani su morali opsjedati mnogobrojne teško pristupačne utvrde i boriti se sa protivnikom vještim u borbi u planini. Jedna od markantnih epizoda ovih borbi bila je opsada i razaranje delmatskog grada Delminijuma (vjerovatno na Duvanjskom Polju). Nije čudo da su u tim ratovima sa Delmatima Rimljani doživjeli i dva teška poraza. Tako su godine 48/47, kada je Gabinije pokušao da provede veliki odred rimske vojske kopnenim putem sa sjevera u Salonu, Delmati u jednom klancu sjevernije od Salone napravili zasjedu i uništili 15 rimskih kohorti, tj. legiju i po. I u velikom ustanku od 6 do 9 godine n. e. Delmati su najživlje učestvovali.

U centru Bosne na obalama istoimene rijeke živjelo je pleme *Desitijata*. Ono je poznato po tome što je tu buknuo veliki ustanak, a tu je i najduže trajao otpor. Istoričari su opisali tragični završetak toga ustanka i kako je palo posljednje ilirsko uporište Arduba i u njemu posljednji ostaci ilirskih boraca za slobodu, koji su zapalili kuće videći bezizlaznost položaja i poginuli sa porodicama: ili u plamenu ili u vodama rijeke koja je sa tri strane opkoljavala grad.

Desitijati su još dugo ostali plemenska »civitas« bez prava rimskog građanstva. Čak ni Hadrijan, koji je tolikim opštinama u našoj zemlji dao pravo građanstva, nije to pravo dao Desitijatima. Tako su Desitijati ostali plemenski organizovani sve do Karakale (198—217). No među njima je bilo dosta pojedinaca — rimskih građana. U zemlji Desitijata česti su nazivi »gradina«, ali nema onih ogromnih nasipa od kamena koje nalazimo kod Delmata. Ka-

ko izgleda, utvrde Desitijata bile su većim dijelom napravljene od drveta (palisade), pa nisu ni ostavile traga.

Daorsi nisu bili jako pleme početkom naše ere, ali ćemo ih ukratko opisati kao jedno ilirsko pleme sa Primorja koje je rano potpalo pod kulturni uticaj ne samo Rimljana nego i Grka. Oni su živjeli u sadašnjoj Hercegovini na obadvije obale donje Neretve. Narona, veliko pristanište sa raznorodnim stanovništvom, ležala je na njihovom teritoriju. Uticaj kulturnog Mediterana bio je jak u njihovoj zemlji. U isto vrijeme njihov teritorij sa bogatom Naronom bio je mamac za susjede: Delmate na sjeveru i Ardijejce na jugu. Daorsima nisu bili po volji velikodržavni planovi ardijejskih kraljeva. Kada je 168 godine p. n. e. kralj Ardijejaca Gencije zatražio od Daorsa pomoćne čete za njegovu borbu sa Rimljanima, Daorsi su odbili pomoć i tim samim stali su na stranu Rimljana. Poslije poraza Gencija oni su potpuno priznali rimsku vlast. Nakon toga je Narona služila Rimljanima kao baza za njihovo ratovanje sa Delmatima. Ovi posljednji su gotovo neprekidno napadali Daorse, tako da su prilikom konačnog priključenja naših krajeva rimskoj državi Daorsi spali na svega 17 dekurija (bratstava).

Njihov kraj je bogat spomenicima. Tome je vjerovatno pomagalo i susjedstvo Narone. Kao primjer građevine izgrađene na čisto nacionalno-ilirski način možemo uzeti gradinu u *Vrsniku kod Stoca.* Ona leži na vrhu većeg brežuljka koji dominira okolicom. I sada nas fascinira ogromni trostruki kameni nasip sa još jednim prstenastim opkopom unutra i velikom gromilom sa prsobranom. Sva utvrda ima površinu od osam hektara. Dužina svih nasipa iznosi dva i po kilometra, a količina

upotrijebljenog kamenog materijala iznosi 35.000 kubnih metara. Ova gigantska gradina je jedna od najvećih u Bosni i Hercegovini. Drugi impozantni spomenik u Ošaniću kod Stoca, manjih je dimenzija, ali jako impresionira svakog gledaoca. Tamo gdje se ošanički plato sužava u uski jezik iznad potoka Radimlje ležala je glavna naseobina Daorsa. Na velikom prostoru vide se ozidine i nalaze se puno hrbina od posuđa. I sam spomenuti jezičac, visoko na stijenama iznad potoka, bio je pretvoren u citadelu i od ostalog gradskog prostora odvojen kamenim zidom dugim 74 metra, sa dvije kule na krajevima. Zid i kule sagrađeni su od ogromnih kvadera, čitavih pravilno istesanih blokova od po dva metra dužine. Oni su pravilno složeni, ali bez maltera. Svakako taj zid nisu sagradili ilirski majstori — tehnika je starogrčka. U Naroni nije bilo teško naći majstore za taj posao. To je jedinstven spomenik te vrste u Bosni i Hercegovini. Nešto slično mi nalazimo i u zemlji Liburna u Podgrađu (Asseria).

Nećemo davati pregled ostalih ilirskih plemena, jer su elementi njihove kulture i spomenici bili isti kao i kod onih sa kojima smo se upoznali.

Vojna okupacija. — Posve je razumljivo što su se Rimljani poslije osvajanja zemlje pobrinuli da je i vojnički okupiraju. Po običaju koji je kod njih vladao dok su bili u naponu snage, njihova *vojna okupacija* sprovođena je u duhu ofanzive (a ne defanzive). To se vidi i po rasporedu trupa: vojska je bila koncentrisana u velikim grupacijama unutar zemlje, ali bez tješnje veze sa velikim gradovima. Trupe su bile smještene u naročito utvrđenim logorima, koji nisu ležali na nepristupačnim mjestima, što bi olakšalo obranu, nego u ravnici, na saobraćajnicama, redovno blizu vode. Sami logori po

pravilu rimske vojne službe bili su uvijek utvrđeni. Ali te utvrde nisu bile od kamena nego zemljani nasip sa palisadom. Njegova namjena bila je zaštita od iznenadnog napada, a ne pomoć kod opsade. Tek kasnije zemljane utvrde bile su zamijenjene kamenim bedemom skromne visine. Broj dosada nađenih logora na teritoriji Bosne i Hercegovine malen je. Najstariji, a i najveći, bio je na rijeci Trebižatu blizu Narone. Narona je još za vrijeme Rimske Republike bila rimska baza u južnom Iliriku tako da je i ovaj logor bio vjerovatno sagrađen mnogo prije cara Augusta. Možda je već tada, budući da je ležao na opasnom mjestu, izložen čestim i iznenadnim napadima Delmata, dobio kameni bedem. Posjetilac koji bi došao na Humac kod Ljubuškog da potraži ruševine toga logora bio bi razočaran: vidio bi prava brda sitnog kamenja. Seljaci okolnih sela trijebili su kamenje stvarajući sebi u ruševinama male parcele. Bez vodića posjetilac će zalutati u ovom kamenom labirintu. Ali su sačuvana na zemlji dva odlomka od debelih stupova, koji su valjda ostatak »praetoriuma«, to jest zgrade štaba. Doskora je temelj bedema na istočnom ćošku bio vidljiv, ali tokom posljednjeg rata kolona tenkova prešla je preko njega i kamenje bedema samljela u pijesak. U Bosni i Hercegovini nađene su još na tri mjesta ruševine manjih logora, od kojih je svaki služio otprilike za jednu kohortu (150 × 120 metara): u Maklenovcu kod Doboja, u Šipovu na samoj obali Plive i kod Srebrenice na obali Drine. Nijedan nije još otkopan. Dok su se blizu prvoga našli natpisi vojnih lica, u Šipovu i na Drini dosada nije nađen ni jedan natpis koji bi ukazivao na vojnički karakter objekta. Ali, možda je to samo slučajnost. Takođe nije isključeno da

ćemo naići još negdje na ruševine rimskih logora. Zanimljivo je i to što dosada u Bosni i Hercegovini nije nađeno nikakvih tragova marš-logora, tj. logora koji bi služili za privremeni boravak trupa. Rimljani su se strogo držali pravila da nikad vojska ne noći bez utvrđenog logora, pa bi prema tome, i njihovo ratovanje u godinama 35—33, 16, 11 pr. n. e. i iz godina 6—9 n. e. moralo da ostavi dosta tragova, ali oni zasada nisu nađeni. Teško je odrediti koje su vojničke formacije, kada i gdje boravile po Bosni i Hercegovini. Epitafi vojnika i veterana, cigle i crijep sa žigovima vojničkih ciglana svjedoče da su u Bosni i Hercegovini I vijeka naše ere do 70 godine boravili dijelovi VII Klaudijeve legije, a možda i čitava, i to vjerovatno na Humcu. Kasnije su boravili dijelovi IV Flavijeve legije, VII Avgustove; možda i manji dijelovi, a svakako pojedini vojnici I Italske, I Adjutrix, V Makedonske, X Gemine, XI Klaudijeve, XIV Gemine. Na Humcu su stajale i pomoćne čete (auxilia): Lucenska kohorta (iz Španije), I Brakaraugustanska (isto), III Alpinska. U Maklenovcu je boravila kasnije I Španska. Na bliže neodređenim mjestima boravile su I Belgijanska, VIII Dobrovoljačka rimskih građana. Možda je bila i jedna Asturiska (iz Španije)[1]). Negdje blizu Bihaća stacionirao je konjanički puk Ala Claudia Nova. Nesumnjivo da ćemo naći i pripadnike drugih vojničkih formacija. Ne treba da se čudimo da dosada nije nađen ni jedan epitaf vojnika iz kakve Dalmatinske kohorte, kojih je u rimskoj armiji bio znatan broj a raču-

[1]) Nazivi kohorata »Belgijanska«, »Dalmatinska« i sl. ne znače da su se one sastojale od vojnika porijeklom Belgijanaca, Dalmatinaca i sl.

nale su se u najbolje trupe. Delmatinske kohorte naći ćemo po svim granicama (»limes«) rimske države. Od Škotske na sjeveru do Mauretanije na jugu, a i na istoku na Eufratu. Ovakav raspored objašnjava se time što još u I vijeku naše ere Rim, poučen ustankom Civilisa u Galiji, nije više htio da nacionalna auxilia borave u svojoj zemlji. Na taj način Delmatinci su služili van svoga zavičaja. Dosada nije još nađen nijedan natpis kakvog veterana iz Delmatinskih kohorata koji bi se vratio u svoj zavičaj.

Rimske ceste. — Odmah po konačnom umirenju zemlje Rim je preduzeo izgradnju cestovne mreže. Naročito je mnogo u tome pravcu učinio namjesnik rimske provincije Dalmacije Dolabella (14—19 ili 20 n. e.). O tome znamo iz natpisa koji su sačuvani u Splitu. Dolabella je vojničkom snagom sproveo četiri velike ceste iz Salone u unutrašnjost zemlje. Osim toga bile su izgrađene i druge ceste: jedna prema sjeveru duž morske obale, druga prema jugoistoku koja je vezala Salonu sa Naronom. Kasnije su se tim cestama pridružile druge tako da neće biti pretjerano ako kažemo da su u rimsko doba Bosna i Hercegovina imale jaču cestovnu mrežu nego što je imaju danas. Rimljani su gradili svoje ceste na način kojim se one grade i sada: 5—6 metara širine sa usjecima, podzidama, propustima itd. Znali su dobro izabrati pravac. Razlika je samo ta što su rimski inženjeri dozvoljavali malo strmiji uspon nego mi (do 15°). Ovo se objašnjava time što su ceste bile u prvom redu namijenjene vojsci, a rimska vojska je imala komoru na tovarnim konjima. Cestovni zastor bio je obično makadam kao i sada; rjeđe se upotrebljavala kaldrma od krupnog kamena. I sada putnik koji, naprimjer, prolazi ce-

stom iz Drvara u Bosanski Petrovac vidi na pojedinim mjestima (Oštrelj, Crljevica, Pasjak, Drvar) pored ceste kamene stupove oko 40 cm debele, a u visini čovječjeg stasa. Ako bi se putnik zaustavio

Sl. 12. Miljokaz na Pasjaku kod Drvara

i potrudio da razgleda te stupove pažljivije, on bi pročitao na svakom od njih urezani latinski natpis koji glasi: »TI. CLAVDIVS CAESAR AVGUSTVS GERMANICVS PONT. MAX. TR POT VII IMP XIIII COS IIII P. P. CENSOR XXXXIII«, tj. Tiberije Klaudije Cesar Avgust, Germanski, veliki pontifik, tribunske vlasti sedma (godina), imperator četrnaest puta, konzul četiri puta, otac otadžbine, cenzor. Četrdeset tri (milje)«. Ovaj, dakle, kamen koji okolno stanovništvo zove »mramor« jeste rimski mi-

ljokaz, ili, kako su ga zvali sami Rimljani, »marmor milliarium«. Vidimo da je postavljen sedme godine vladavine imperatora Klaudija, a to je 47 god. n. e. Na ovoj cesti, na svaki kilometar i po, stajao je takav miljokaz od iste vrste kamena (iz Dalmacije), istog oblika, sa istim natpisom, samo sa drugom brojkom na kraju, koja je označavala udaljenost u miljama. A svaka rimska milja iznosi oko 1500 metara. Ova cesta svakako ne može biti spomenuta na salonjanskim natpisima, jer nije vodila iz Salone, nego iz nekog drugog mjesta, možda iz velikog rimskog logora u Burnumu (Kistanje kod Knina). Mi vidimo da ta cesta i sada služi za promet, a to znači već više od 1900 godina.

Slično ovoj, ni sadašnja cesta Glamoč—Mliništa nije ništa drugo nego jedna rimska cesta koja je vodila iz Salone u pravcu Banje Luke. Ne znamo kada je bila sagrađena. Možda je jedna od tih koje je sagradio Dolabella, ali je pouzdano da ju je u III vijeku obnovio namjesnik Honoratus, kako to govore miljokazi: »... AES ... TONIVS ... ANVS ... FELIX ... OTI ... PR COS ... ONORATO ... EG AVG. PR. RR. AS M LI«, tj. »Imperator Caesar M. Antonius Gordianus pius felix Augustus, tribunicia potestate II ... consul... proconsul. Curante ... Honorato, legato Augusti pro praetore. A Salonis milia (passuum) LI.« Njezinu trasu možemo proslijediti sve do Podražničkog Polja između Ključa i Mrkonjić Grada. Svakako je ova cesta ostala važna i u IV vijeku. Tako jedan miljokaz govori: »D. N. IVLIANO VICTORI AC TRIVMFATORI S(alvo?) TOTIVSQVE ORBIS AVG. BONO REI PVBLICI«, tj. »Našemu gospodaru Julijanu, pobjedniku i trijumfatoru srećnom, Avgustu cijeloga svijeta, na dobro države (rođenom)«.

Kao treći primjer ceste čiji su tragovi dobro očuvani uzmimo cestu Narona (Vid) — Nevesinjsko Polje — Konjic — Sarajevo — Han Pijesak — Drinjača na Drini. Sama trasa je ili zarasla u zemlju ili se pretvorila u sadašnji put, ali su se mnogobrojni miljokazi još i dosada sačuvali u šumskim predjelima. Sudeći po natpisima na miljokazima, ova cesta je igrala najveću ulogu u III vijeku naše ere, kada je provincija Mezija, današnja Srbija, postala ugroženom oblašću u rimskoj državi. Ovom cestom vjerovatno se kretala vojska Justinijanova od Carigrada prema Saloni, za vrijeme rata sa Gotima.

Po svome značaju rimske ceste dijelile su se kao i sada na nekoliko kategorija. Najvažnije su bile državne i zvale su se »via militaris« — vojnička cesta. Zatim bi došle municipalne i privatne. Najvažniji pravci cesta bili su obilježeni miljokazima koji su za nas u arheološkom pogledu od velikog značaja, jer po njima sudimo koji je pravac u koje doba bio od važnosti. Nažalost, u ravnim i dobro nastanjenim predjelima miljokazi, a i sami tragovi rimske ceste, davno su propali. Sačuvali su se tragovi ceste i miljokazi u slabo nastanjenim predjelima, ili slučajno kada napr. miljokaz služi kao međaš. Na važnim pravcima duž ceste bio je uređen poštanski saobraćaj. Ali, za razliku od naše ova pošta služila je isključivo u državne svrhe, za prenošenje službenih akata i pošiljki i za službeno putovanje činovnika. Privatnici nisu imali pravo da se koriste tom ustanovom. Radi poštanskog saobraćaja bile su duž cesta izgrađene poštanske stanice: *mutationes* (mijenjanja, tj. konja) i *mansiones* (konaci). Mjesto gdje bi se poštanska kola zaustavila u gradu zvalo se *posita statio*, otuda skraćeno posta-

tio, a otuda i naša riječ »pošta«. Nećemo govoriti o potankostima ove organizacije. Nesumljivo da je i na pojedinim cestama u Bosni i Hercegovini bila organizovana pošta, ali dosada nisu nađeni ostaci ni jedne poštanske stanice. To može izgledati čudnovato kad imamo sačuvana iz rimskog doba dva itinerariuma (zapravo Itinerarium Antonini i Tabula Peutingeriana). U ta oba spomenika navedeni su nizovi poštanskih stanica i date distancije između pojedinih stanica. Činilo bi se prema tome da je, koristeći se tim spomenicima, lako lokalizirati po Bosni i poštanske linije i pravce cesta. Tako su mislili prvi istraživači (kao napr. Tomašek), a poneki i u posljednje vrijeme (K. Miller). Ali, svi njihovi pokušaji i pretpostavke izgledali su lijepi i važili samo do prvog arheološkog nalaza — mislim na kakav natpis sa imenom rimskog grada. Redovno su ti nalazi obarali lijepe pretpostavke onih koji su gradili svoje teorije bazirajući se na itinerarijima. Zauzelo bi previše mjesta kad bi se govorilo o uzrocima tih grešaka. Tih uzroka ima nekoliko.

Kao što smo vidjeli, rimske ceste su dugo preživjele samu rimsku državu.

I i II stoljeće naše ere. — Sadašnja teritorija Bosne i Hercegovine u doba *rimske okupacije* ulazila je u sastav prostrane provincije »*Dalmatia*« koja je obuhvatala cijeli planinski prostor na jug od doline Kupe i Save sve do Epira u Grčkoj i od Jadranskog Mora do doline Kolubare u Srbiji. Ali, Posavina je pripadala susjednoj provinciji Panoniji. Sudeći po arheološkim nalazima, prilike u pogledu raspodjele stanovništva i kulture tla u to doba umnogome su ličile na sadašnje. Postojali su veliki šumski kompleksi, vrlo slabo naseljeni, ili uopšte nenaseljeni. Naprimjer, veliki šumski kompleks sje-

veroistočne Bosne ne sadrži gotovo nikakvih tragova života preistoriskog i antičkog čovjeka. Zapadna Bosna — Krajina, kao što smo već rekli, ima drugi karakter: ovdje su tragovi života u staro doba česti, a mnogobrojne gradine su prostrane građevine često do hiljadu koraka u perimetru, kao napr. kod Bosanskog Petrovca. A i kvalitet rukotvorina koje se nađu bolji je čim idemo dalje prema zapadu i sjeverozapadu, iz čega se vidi da je kulturni uticaj dolazio u našu zemlju u to doba sa Primorja. Nije čudo da je ovo Primorje — sadašnja Dalmacija i Istra — u antičko doba bilo jače romanizovano, odnosno helenizovano negoli unutrašnjost zemlje.

Administrativno uređenje. — Antička kultura kako helenska tako i rimska bila je gradska, pa se i uprava zemlje i u carsko doba vršila preko gradova, koji su stajali na čelu seoskih teritorija. U principu svaki je grad bio država (civitas, res publica). U unutrašnjosti Ilirika, naročito u sadašnjoj Bosni i Hercegovini, Rim je naišao na drugo uređenje: varoši u antičkom smislu nije bilo, njih je trebalo tek stvarati. Ove nove varošice nosile bi naziv »municipium« ili rjeđe »colonia« i imale svoj »senat« — ordo decurionum, decuriones. Ovaj se sastojao obično od sto članova i zasjedao je u kuriji (curia); na čelu bi mu stajala dva »duoviri iure dicundo«. Rok njihove službe bio je godišnji. Skupština građana tokom I v. n. e. izašla je iz upotrebe: ordo decurionum bio je njezin nasljednik. Svaki municipij imao je veliki teritorij sa seoskim stanovništvom. Ali se ovo municipalno uređenje u unutrašnjosti zemlje uvodilo dosta sporo. Tamo je rimska vlada ostavila plemensko uređenje: stanovništvo je bilo podijeljeno na plemenske jedinice —

»civitates«, koje su imale svoju, svakako malu, autonomiju i stajale pod prismotrom »prefekta« ili »prepozita«, koji su ispočetka bili Rimljani (napr. centurioni), a kasnije lica između mjesnoga stanovništva. Njima bi pomagao savjet starješina — »principes«. Kao primjer mogu da služe natpisi u kojima se spominju prepoziti Japoda, ili sljedeći nadgrobni natpis iz polovine II stoljeća n. e.: VLPIAE T(iti) F(iliae) PROCVLAE AN(norum) XX T(itulum) F(ecit) VALENS VARRON(is) F(ilius) PRINCEPS DESITIATI(um) ET AELIA IVSTA SCENOBARBI ..., tj. »Ulpiji, kćerki Tita, Prokuli, (staroj) 20 godina, spomenik je postavio Valens, sin Varona, princeps Desitijata i Elija Justa, kćerka Scenobarba...«. Ovdje vidimo da je pokojnica imala pravo rimskog građanstva: ona nosi ime Ulpija, tj. njezin otac (sa porodicom) dobio je to pravo od cara M. Ulpija Trajana. Njezina rođakinja je isto tako jedna Ilirka: njezin otac Scenobarbo ili njezin nespomenuti suprug postao je rimski građanin milošću nasljednika Trajanova Publija Elija Hadrijana. Sam princeps pak nije rimski građanin: on nema rimskog imena (kao Ulpius, Aelius): Valens je samo nadimak.

Možemo navesti drugi primjer romanizacije ilirskog stanovništva i njihova učešća u municipalnom životu. To je nadgrobni natpis iz Stoca, vjerovatno iz posljednjih godina I st. n. e. Spomenik je bogat, a služio je kao postolje za dva poprsja pokojnih. Natpis glasi: »T(ito) FLAVIO. BLODI. F(ilio) PLASSO. PATRI PIENTISSIMO. AN(norum). L. ET FLAVIAE. TATTAE. MATRI AN(norum). XXXX. BENEMERITAE. ET. FLAVIO. EPICADO. FRATRI. AN(norum). XIII. ET. T(ito) FLAVIO. LAEDIONI... AED(ili). IIII. VIR(o). I(ure). D(icundo). NARONAE

... LAEDIO F(ilius). VIVO. S(e). SIBI ET S(uis) F(ecit).«, tj. »Titu Flaviju, sinu Blodija, Plasu, dobrome ocu, starome 50 godina i Flaviji Tati, majci, staroj 40 godina (koja je zaslužila) zahvalnost, i Flaviju Epikadu bratu (starome) 12 godina i Titu Flaviju Ledionu... edilu kvatuorviru za dijeljenje pravde u Naroni ... sin Ledion za svoga života postavio sebi i svojima«. Vidimo da je spomenik postavio Ledion, najviši činovnik u gradu Naroni. On je Ilir rodom: pravo rimskog građanstva stekao je njegov otac (sa porodicom) i to od cara Vespazijana ili Tita. Svi, počevši od djeda Blodija, nose ilirska imena, ali su postali rimski građani i dospjeli do visoke časti u Naroni.

Ako pregledamo lična imena na natpisima vidimo na njima da se ogromna većina stanovništva naših krajeva sastoji od domorodaca ilirskog, a u manjem broju keltskog porijekla. U rudarskim krajevima (na Japri i kod Srebrenice) i na donjoj Neretvi bilo je ljudi koji su nosili grčka imena, tj. bili su Grci ili helenizovani Orijentalci, a vjerovatno rudarski stručnjaci ili trgovci. U unutrašnjosti zemlje dosada se našlo samo dva spomenika sa imenima koja ukazuju na italsko porijeklo tih porodica ili na vezu sa takvim porodicama (robovi pušteni na slobodu!). Oba ta spomenika su iz zapadne Bosne. Ovaj fakat jasno govori za to da u našoj zemlji nije bilo kolonizacije iz Italije.

Ukoliko se stanovništvo romanizovalo i ukoliko su se pojavili centri manje-više gradskog tipa, rimska vlada je pretvarala plemenske civitates u municipije. U prvoj polovini prvog vijeka naše ere u Bosni i Hercegovini, kako izgleda, nije bilo ni jednog municipija, jer imena Iulius i Claudius pojavljuju se na nadgrobnim spomenicima izuzetno rijetko. Flavijevci (69—96 n. e.) su dali pravo gra-

đanstva jednoj opštini u Rami (Bistue Vetus-Stara Bistue, za razliku od Bistue Nova u Zenici) i u Rudom na Limu (»Municipium Flavium«). Car Trajan nije mnogo davao pravo građanstva cijelim opštinama, ali imamo dosta pojedinačnih građana koji nose ime Ulpius — valjda vojnici iz njegove vojske i njihovi potomci. Trajanov nasljednik — Publius Aelius Hadrianus — dvaput je proputovao kroz Bosnu i podijelio nizu opština pravo municipija, tj. građanstva; otuda je u Bosni i Hercegovini toliko ljudi nosilo njegovo ime — Aelius. Ali Desitijati su morali čekati do cara Karakale, koji je svim slobodnim peregrinima (provincijalcima) dao pravo rimskog građanstva.

Dosada u Bosni i Hercegovini nije potpuno otkopan nijedan *municipij*, ali znajući način izgradnje novih gradova u provincijama rimskog carstva, pretpostavljamo da ipak ni u Bosni i Hercegovini svi ti gradići baš nisu nicali i rasli bez ikakvog reda. Svakako je svaki municipium morao da ima kao centar »forum«, tj. trg, a na njemu kuriju — mi bismo rekli gradsku kuću. Tu je morala da bude i sala za sud; tu su, u samoj kuriji ili pred njom, na forumu stajali carski kipovi i kipovi dobrotvora. Ako je municipij bio siromašan, on bi postavio samo kamenu bazu za kip sa odgovarajućom posvetom, prepuštajući da »patronus« »honore contentus« (zadovoljen čašću), ako ima želju, iz svoga džepa izradi vlastiti kip i pokloni ga municipiju. Iz Bosne i Hercegovine imamo nekoliko raznih baza ove vrste: u municipiju Domavia (blizu Srebrenice), djelomično otkopanom 1890—1893, nađeno je u ruševinama kurije nekoliko baza postavljenih u čast imperatora III vijeka. Naprimjer, jedna od njih ima natpis koji u prevodu glasi: »Impera-

toru Cezaru Marku Aureliju Severu Aleksandru, pobožnom, srećnome, nepobjedivome Avgustu, velikome pontifiku, tribunske vlasti 11(?) godine, ocu otadžbine, konzulu po drugi put... princepsu red dekuriona municipija Domavije, po odluci dekuriona, na opštinski trošak (postavio je), dok je (obred) dedikacije (posvete) izvršio Julije Tacitian, muž odlični, prokurator našeg Avgusta, potpuno privržen i odan njegovom veličanstvu.« Zanimljiv je natpis, naročito njegov kraj koji je teško prevesti adekvatnim izrazima, jer »vir egregius« je titula lica »viteškog« reda, tj. drugog reda iza senatora gdje su spadali i carski prokuratori. »Numen« pak se obično upotrebljava u smislu »božanska volja«. Imperator Aleksandar Sever *nije* još nazvan »Dominus noster« — naš gospodar, kako su obično robovi govorili o svojim gospodarima i kako su zatim počeli da se nazivaju i rimski carevi; ipak se spominje njegova »božanska volja«. Sve to, razumije se, nije spriječilo da se protiv Aleksandra Severa podigla buna u kojoj on bude ubijen, a njegovi kipovi razbijeni.

Na forumima su stajali kipovi, ili samo baze, u čast patrona municipija. Često su provinciski gradovi izabirali kao svoga zaštitnika — patrona — nekoga iz aristokratskoga društva u Rimu, koji bi se u slučaju potrebe brinuo za taj gradić, štitio njegove interese, pomagao mu da napr. izdejstvuje iz carske blagajne pripomoć ako je municipij nastradao od požara ili sl. Evo primjera iz Šipova na obali Plive: »C. MINICIO L. FILIO. PAP. FVNDANO VII VIR. EPVLONVM. TRIB. LEG. VII FVLMINATAE QVAESTORI. TRIBUNO PLEBIS. PRAETORI. LEG... POLLINARIS... PIAE... VR...«, tj. »Gaju Miniciju sinu Lucija. Papirijeve (tribe)

Fundanu, članu kolegija od sedam muževa epulona, Tribunu VII[1]) legije Gromovne, kvestoru, narodnom tribunu, pretoru, legatu (komandantu) XV Apolonove legije ...«. Nažalost, kraj natpisa je propao. U protivnom slučaju mi bismo znali i ime ovog municipija. Inače taj Gaj Minicij Fundan je jedna dosta dobro poznata ličnost u istoriji, prijatelj Plinija Mlađeg, konzul 107 god. n. e., prokonzul Azije od 124—125 god. Na ovom natpisu imamo njegov »cursus honorum« — njegovu karijeru, ali nažalost ne sve.

Sa Ilidže kod Sarajeva imamo dva zanimljiva natpisa. Iz prvoga, koji je jedna počasna baza u čast cara Dioklecijana, saznajemo ponešto za Ilidžu: »IMP(eratori) C(aesari) C(aio) VALER(io) DIOCLETIANO P(io) F(elici) INVICTO AVG(usto) R(es) P(ublica) AQ(uae) S(...)«, tj. »Imperatoru Cezaru Gaju Valeriju Dioklecijanu pobožnom, sretnom, nepobjedivom Avgustu »države« Banja S...«. Iz ovoga vidimo da se grad naziva Banja S., on je »res publica«, jer na papiru je svaki grad država. Stvarno, res publica najbolje je prevesti sa gradska opština. Naziv grada Banja S. je skraćen. Može se posumnjati da ovo S znači Sulphuraceae, jer su obično banje nosile ime jednog čovjeka, napr. Aquae Sextiae. Možda je Aquae S. imala kasnije i rang kolonije — stvarno u to doba to je bio samo počasni naziv. Drugi zanimljiv spomenik iz Ilidže jeste okrugla baza, ili žrtvenik, sa posvetom članovima rimske porodice Catii, poznatoj u III vijeku.

Svi ti i slični spomenici stajali su na municipalnom forumu. Morao je tamo na jednoj strani da bude i hram, podignut obično Jupiteru Kapitolskome,

---

[1]) Greška klesara: trebalo je XII, a ne VII.

ali su mu dimenzije redovno bile vrlo skromne, kao što su napr. hramova u Puli, tome dosta velikom rimskom centru. Skromne dimenzije tih hramova govore nam o tome zašto su građevinski ostaci većih dimenzija (stupovi, kapiteli) toliko rijetki u Bosni i Hercegovini [nađeni su samo u Sarajevu i Glamoču]. Na forumu je morala da postoji i službena vaga i kameni sto sa urezanim mjerama, ako bi ko htio da provjeri količinu kupljene robe. Ali takvi stolovi, a isto tako ni terazije, nisu sačuvani.

Ako je grad imao vodovod — a o tome su se antički ljudi mnogo brinuli — na forumu je bila i lijepa česma. Naokolo su bile radnje. Gradske kuće su bile dobro građene. Otkopan je suviše mali broj kuća da bismo mogli tačno suditi o njihovom planu. Možemo reći samo toliko da *one nisu* ličile na kuće u Pompejima. Inače nam je poznato da se u provincijama ljudi nisu pridržavali u pogledu svojih kuća uzoraka iz Italije i Grčke, što je posve razumljivo kad se uzme u obzir druga klima, a i druge navike. Svakako su kod nas kuće bile građene solidno od kamena sa primjenom praktičkih dostignuća rimske građevinske tehnike. Upotreba cigle — za koju Iliri takođe nisu znali — bila je uobičajena i u velikim razmjerama. Zidovi bi se redovno gradili od lomljenog kamena, ali su podovi bili od velike cigle 50 × 50 × 7 cm, i to sa »suspenzurama«, to jest te su velike cigle ležale na stupovima cca 50 cm visokim, takođe od cigle, tako da je ispod poda ostajao prazan prostor. Često bi se napravilo i centralno loženje. Iz peći (praefurnium) koja je bila smještena u podrumu dim je odlazio ispod poda, a zatim bi cirkulisao u šupljim ciglanim »tubulus«-ima kojima su bili iznutra obloženi zidovi. Kuća bi na taj način bila topla i suha. Pri-

sustvo svih tih dijelova u antičkim zgradama u Bosni i Hercegovini obična je pojava. I krov na kućama često je takođe bio od crijepa. A nije to jedno opšte pravilo. Na privatnim zgradama krov je katkada bio od drveta, a u Posavini, valjda, od trstike. Crijep je bio plosnat (tegulae), dosta sličan sadašnjem, samo većih dimenzija. Tegule su ležale jedna do druge, a šav među njima bio je pokriven konkavnom pločicom (imbrex), nalik »oluku« iz turskog doba. Često je na crijepu bio utisnut žig ciglane. U Hercegovini i zapadnoj Bosni najčešće se sretne žig »PANSIANA«, tj. »Pansijeva ciglana«. To su bile neke velike ciglane u Istri ili u venetskoj oblasti, svojina porodice Pansa, čiji se crijep puno uvozio (morem) u naše krajeve u I vijeku n. e. U Hercegovini mogu se naći i tegulae sa žigovima vojničkih ciglana. Njihovo prisustvo služi kao dokaz da je vojnička formacija kojoj je pripadao taj žig bila stacionirana u našoj zemlji. I na mjestu sadašnjeg Sarajeva u rimsko doba bila je ciglana sa žigovima »MAXIMIN« i »CONST...«. U Srednjem vijeku nisu pokrivali krovove crijepom (nego daskama, rjeđe olovom), pa prema tome ako se u zemlji u našim krajevima nađe plosnati crijep on može da bude sadašnji ili rimski. Prema tome, prisustvo odlomaka crijepa u zemlji najbolji je način za pronalazak ruševina iz rimskog doba.

Tako su izgledale obične gradske kuće. U bogatijim kućama možemo naći još jednu karakterističnu osobitost antičke gradnje: to su mozaični podovi. Njih nema mnogo, ali ipak oni nisu tako rijetki. U većini slučajeva rad nije bio umjetnički, pa dobro uvježbanim majstorima nije bilo teško sastavljati razne geometriske crteže i šare na tim podovima. Ipak ih ima i ljepše izrade (na Ilidži kod

Sarajeva, u Stocu) na kojima ima likova živih bića sastavljenih od sitnih kockica.

Sišavši u rimsko doba sa vrhova u ravnicu, antičke naseobine izgubile su i utvrđenja. Samo veliki gradovi na morskoj obali, kao Salona i Narona i Jader, sačuvali su u rimsko doba svoje bedeme koji su bili još i pojačavani, dok u unutrašnjosti zemlje ne znamo ni za jedan gradski bedem. Dok je trajao Pax Romana utvrde nisu ni bile potrebne; kasnije se to promijenilo.

Ko su bili stanovnici u municipijima? Svakako Iliri, a, prema svim nalazima, možemo pretpostaviti da se ordo decurionum sastojao od imućnijih i kulturnijih seljaka, nešto sitnih trgovaca i veterana (isluženih vojnika). Karakter toga društva je bio lokalno-provincijalni. Jednom riječju, većina tih gradića bili su više administrativni nego kulturni centri. Romanizacija je bila manje-više površinska. Možda se nešto izdvajao kvalitetom i raznovrsnošću svojih spomenika municipij nepoznatog imena na mjestu sadašnjeg Šipova u Plivskoj dolini. On je bio vezan cestom preko Kupresa, Duvna i Livanjskog Polja sa Salonom, ali je u Bosni i Hercegovini bilo centara i drukčijeg karaktera od naprijed opisanih. Bilo je u Bosni rudnika i u rimsko doba, iako u manjem broju nego sada. Osim toga bilo je i ljekovitih banja.

Rudarstvo je bilo razvijeno na dva mjesta: u dolini Japre između Bosanskog Novog i Sanskog Mosta i oko Srebrenice. Na Japri su bili željezni rudnici i topionice. I sada se u tome predjelu nalaze na velikim prostorima ogromne halde, tj. gomile željezne troske sa velikim sadržajem željeza. Ukoliko se sada ta troska ponovo eksploatiše, nailazi se u njoj na predmete iz rimskog doba, a među

ovima i na dosta sitnog bronzanog novca. Ovo nam je dalo mogućnost da datiramo kada su Rimljani eksploatisali željeznu rudu u okolici Blagaja na Sani. (Novac je iz druge polovine III i iz IV vijeka.) Ovaj je dakle rudnik radio potkraj antike. Imamo iz toga kraja i nekoliko natpisa koji se odnose na rudarstvo: to su žrtvenici koje su podigli u III vijeku carski prokuratori i vilici (upravnici) rudnika i topionica. Kod Srebrenice se kopala i prerađivala olovno-srebrena ruda. Jedno od rudarskih naselja bilo je municipijum, kasnije kolonija Domavija, sada Gradina nekoliko kilometara udaljena od Srebrenice. Centar naselja — Curia i thermae (banja) — bio je otkopan krajem XIX stoljeća. U kuriji su se našle baze u čast careva i carica III stoljeća. Što se tiče ispiranja zlata, ono se vršilo na gornjem toku Vrbasa i Fojnice i bilo je unosno u I vijeku n. e.

Za druge rude ne može se reći ništa sigurno. Ako su i kopane, njihova proizvodnja nije bila značajna.

Grčka imena na natpisima nađenim u tim predjelima pokazuju da su tu bili dovedeni stručnjaci sa helenizovanog Istoka. Ljekovite vode su isto tako bile iskorišćene. Vjerovatno su se iskorišćavala vrela kod Teslića. Ilidža kod Sarajeva funkcionirala je kao banja tokom cijele antike. Kod uređenja banje 1895 godine nađeni su mnogobrojni i bogato ukrašeni ostaci zgrada iz rimskog doba, takođe i bazen kod sumpornog vrela. Nađeno je i dosta sitnog rimskog novca koji su bolesnici bacali u bazen (poklon nimfama) kad bi završili kuru liječenja. U Zemaljskom muzeju čuva se nekoliko lijepih mozaika sa Ilidže i nekoliko kamenih žrtvenika, od kojih jedan nosi natpis koji smo gore citirali. I sada se vrše

od strane Gradskog muzeja Sarajeva iskopavanja na Ilidži koja su dala vrlo lijepe mozaike, vjerovatno iz I vijeka. Da li je municipij, tj. kurija ležala kod same banje ili malo dalje kod Blažuja, gdje veliki prostor ima tragova antičkih zgrada, ne može se zasada reći.

Nažalost dosada nije otkopano nijedno selo, odnosno naseobina seoskog tipa iz rimskog doba. Jedino što imamo to su dvije sojenice: Donja Dolina i Ripač. Donja Dolina je jedna stara ilirska naseobina, Ripač (kod Bihaća na Uni) mlađa, ali obadvije pretstavljaju jedan specifičan tip naselja na vodi dok na kopnu dosada nije nađeno ništa. Na taj način ne možemo reći kako je u rimsko doba živio seoski svijet. Čak ne možemo reći ni to da li su sela bila grupisana ili su bila raštrkanog tipa kao u sadašnjoj Bosni. Ipak su nađena pojedina imanja ili dvorovi. Ta imanja leže obično pored vode, prisojno, tj. okrenuta prema jugu. Ali ih je bio iskopan premali broj (zapravo dva), da bismo mogli dati jedan opis i tipičan plan u potankostima. Veleposjedničkih imanja teško je naći u Bosni i Hercegovini. Izgleda da smo dosada naišli samo na jednom mjestu (Strupnić na Livanjskom Polju) na ruševine velikog imanja. To je posve razumljivo, jer tlo i klima naših krajeva nisu pogodovali razvitku veleposjeda sa velikim ekonomijama i robovskim radom, a nije bilo ni istoriske podloge za stvaranje takvog veleposjeda. Istoričari obično drže da su naši krajevi i u rimsko doba ostali zemlja seljaka i stočara, sitnih posjednika.

ZANATI. — Slika života u antičko doba u našim krajevima bila bi nepotpuna ako ne bismo obratili pažnju i na sitne predmete koji su služili za svakodnevnu upotrebu: na razni alat, posuđe i slično. Vidjeli

smo da je sve što se odnosi na javni život bilo pozajmljeno od Rimljana. Isto tako i način kamene gradnje i sve što je vezano s tim. Ali čim se obratimo predmetima koji su i prije bili u upotrebi kod Ilira, slika se mijenja. Jedna od najobičnijih stvari u muzejskim zbirkama na teritoriji bivše rimske države je lijepo zemljano posuđe, crveno glazirano, sa plastičnim ukrasima, tzv. »terra sigillata«. U Bosni i Hercegovini je dosada od takvog posuđa nađeno tu i tamo pokoji mali odlomak. Slično je i sa drugim vrstama boljeg posuđa, poznatog i omiljenog u rimskoj državi. Svakako takvo posuđe nije izrađivano u našoj zemlji, ali je ono slabo dolazilo i preko trgovine, iako je trgovina posuđem bila jako proširena u rimskoj državi između pojedinih provincija. Ali, mi imamo u zbirci Zemaljskog muzeja dosta posuđa izrađenog kod nas: oblici su mu obični u antičkom svijetu; dosta čest je i slikani ornamenat na njemu, ali ono ne liči na naprijed spomenute vrste posuđa. Često se nađe zajedno sa keramikom koja potiče nesumnjivo iz rimskog doba i one grube keramike koju mi obično zovemo preistoriskom. Nije nikakvo čudo što je stanovništvo i pod rimskom vlašću produžilo da izrađuje grubo posuđe u oblicima i kvalitetu kao i ranije. Ali mi se čudimo zašto je to posuđe rađeno rukom, a ne na točku. Tu stojimo pred faktom velikog konzervatizma ilirskog stanovništva, jer je nemoguće taj fakat tumačiti isključivo siromaštvom ljudi.

Mi imamo veliki broj željeznog *gospodarskog alata* iz rimskog doba. Za najobičniji alat je poznato da njegovi oblici nisu vezani za nacionalnost nego se svrstavaju po geografskim krajevima. Zanimljivo je da su neki tipovi alata (kose, lemeši, verige, kovački alat i dr.) ostali isti do danas ili su zamijenjeni tek prije kratkog vremena. Što se tiče stakla, ono se sretne dosta često u ruševinama kuća i u grobovima.

Ali tu ne možemo očekivati kakve originalne oblike. Svakako ta industrija nije postojala kod Ilira za vrijeme samostalnosti i, ako se možda i pojavila kasnije — u što se može posumnjati — svakako nije bila razvijena.

Sl. 13. Nadgrobni spomenik iz doline Neretve

ODIJELO, NAKIT. — Znajući konzervativni karakter Ilira, možemo očekivati da je stanovništvo naših krajeva sačuvalo svoju nacionalnu nošnju. Tome je pomagala i surova klima. Svakako se nije sačuvao ni komadić tkanine iz toga doba, ali imamo dosta reljefa koji nam prikazuju ilirsku nošnju. Tokom čitave antike žene su u našim krajevima, čak i bogatije, sačuvale svoju nacionalnu nošnju. Muškarci manje-više isto. Muško odijelo, kako vidimo na reljefima, sastojalo se od haljetka sa dugim rukavima, od debele vunene tkanine, koji je umetan u dosta uske čakšire. Na nogama su bili opanci i čarape, ili nešto slično čarapama. Kaiši su omotavali nogu i držali opanak. Ili je to bila neka vrsta tozluka, možda i čizme od mekane kože, stegnute pod koljenom kaišem. Za vrijeme Rimskog Carstva muškarci su nosili odozgo ogrtač (hlamidu) zakopčan na

desnom ramenu kopčom. Takav je bio običaj u cijeloj državi. Muškarci su prikazani na reljefima uvijek gologlavi; isto tako nigdje ne vidimo kod muškaraca ni pojasa, a nije nađena ni kopča za takav pojas.

Žensko odijelo je bilo kompliciranije. Ženska haljina je bila dugačka u struk, opasana i sa dugačkim rukavima. Pretpostavljamo da su žene nosile kao i muškarci opanke. Na glavi su nosile veo (zapadna Bosna) ili kape raznog oblika (centralna i južna Bosna, Hercegovina), ili su prikazane gologlave (istočna Bosna). Iz Posavine dosada nemamo nijedne slike žene. Da li je bila kakva razlika između djevojačke nošnje i nošnje udate žene, mi ne znamo. Žensko odijelo je bilo izvezeno, katkada vrlo bogato, a i na muškom vidimo vez na kraju rukava. Osim toga obično su žene prikazane sa maramom (šalom) na ramenima koja obično ima rese. Na jednom reljefu vidimo na ženi gornju haljinu sa širokim rukavima, možda tzv. »dalmatiku«. Na reljefima često vidimo donju tuniku, tj. rublje. Ali ne znamo od čega je ona bila: da li od lana ili od vune. Ne treba da se čudimo ovome, jer u arhaičkoj Grčkoj i donje odijelo se pravilo od vune.

Ženski svijet je volio nakit. Ovaj se sastojao od minđuša, đerdana, koji su bili omiljeni i u doba ilirske samostalnosti, a često su nošena čak i po dva prstena. Na odijelu redovno dolaze po dvije fibule na ramenima, od kojih su se često spuštali lančići sa privjescima. Često vidimo na reljefima i broševe. Pojas je, kako izgleda, bio od kože. I na njega se često sa ramena spuštao po jedan tanki kaiš. U Zemaljskom muzeju čuva se nekoliko reljefa koji prikazuju žensku nošnju. Naročito je interesantan broj 84 koji je uz to zanimljiv i po svojoj izradi. Obraća na sebe pažnju i spomenik sa Duvanjskog Polja koji prikazuje jednu sliku što je i sada možemo često vidjeti u tome kraju:

žena ide i prede vunu. Ona je obučena u dugačko odijelo, a maramom je zamotala glavu.

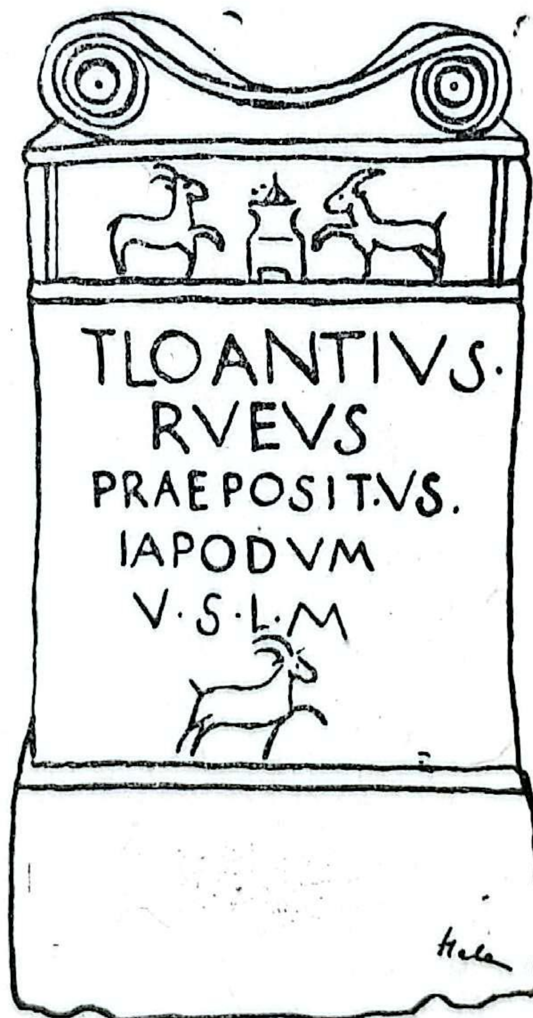
Muškarci su redovno imali prsten, čemu se ne čudimo znajući važnu ulogu koju je prstenje igralo u antičkom životu (ukras, pečat, amajlija i burma).

Kako izgleda, u III vijeku pojavljuje se i istočna moda sa pojačanim istočnim uplivom. To se vidi u nakitu i upotrebi na tunici dvaju »clavus«-a u boji, koji se spuštaju sa ramena do donjeg ruba tunike.

ORUŽJA kojeg imamo toliko u ilirskim preistoriskim grobovima, takoreći nećemo naći u našim krajevima u rimsko doba. Pošto je bio ugušen Veliki ustanak, svakako niko nije smio da drži oružje kod kuće. Na taj način Iliri su počeli i u podzemni svijet dolaziti bez oružja (Pax Romana!). Laka koplja, koja nalazimo iz toga doba, lovačka su.

RELIGIJA ILIRA. — O religiji Ilira znamo isključivo iz arheoloških nalaza. Ona je morala da liči na religiju ostalih Arijevaca: Slovena, Grka, Rimljana itd. i sastojala se, dakle, iz obožavanja prirodnih sila. Vjerovatno nije bila naročito razvijena. Isto tako ni kult nije bio vjerovatno razvijen: do nas se nisu sačuvale ruševine njihovih hramova, iako su svetišta, možda u obliku svetih gajeva, morala postojati, jer se sačuvala velika količina votivnih reljefa i žrtvenika sakupljenih na pojedinim određenim mjestima. U Bosni i Hercegovini su nađeni mnogobrojni žrtvenici i votivni (posvetni) reljefi posvećeni Silvanu i Dijani, koji su često prikazani zajedno, katkada u društvu triju nimfa (vila). Ali je nesumnjivo da se pod tim latinskim imenima kriju ilirska božanstva, koja su se, možda, zvala Vidasus et Thana. Iliri su, dakle, pozajmili, da kažemo preveli na latinski jezik, imena svojih bogova. Da li su Iliri do dolaska Rimljana imali kakve slike ili kipove ovih božanstava? Na ovo pitanje ne možemo odgovoriti, jer ako su i imali kakve kipove, oni su bili

od drveta (kao i kod Slovena) i nisu se mogli sačuvati. Mnogobrojni kameni reljefi koji su sačuvani prikazuju ilirskog Silvana ne kao rimskog Silvana, nego kao grčkog Pana, tj. polučovjeka, poluživotinju. Nimfe su isto tako prikazane na grčki način. Diana je prikazana kao grčka Artemida, ali uvijek u jednom te istom stavu, kao Diana-lovac, slično poznatom kipu Diane u Luvru. Tako se ona prikazuje na cijelom Balkanu. Moramo iz toga da zaključimo da je negdje (u Saloni?) bilo poznato svetište Dianino sa kipom, i taj je kip oponašan svuda naokolo. Zanimljiva su dva mala reljefa Diane i Silvana nađena na Glamočkom Polju: oni prikazuju Dianu u nacionalnoj ilirskoj nošnji. Katkada ta dva božanstva prirode nose latinska imena Liber-pater i Libera.

Sl. 14. Žrtvenik Bindu — Neptunu iz Privelice

Vrelo Privelica, 3 km od Bihaća, bilo je posvećeno ilirskom božanstvu *Bindus*. Ovo svetište moralo je da bude na glasu, jer su »prepoziti« japodskog plemena u I vijeku n. e. stavili tamo votivne žrtvenike. Eto, primjera radi, natpisa na jednom takvom žrtveniku: »BINDO NEPTVNO SAC (rum) LICINIVS TEVDA PRAEP (ositus) ET PRIN (ceps) IAPODVM. V. S. L. M« tj. »Posvećeno Bindu Neptunu. Licinije Teuda, pre-

pozit i princeps (pretpostavljeni i starješina) Japoda izvršio je svoj zavjet rado i sa zahvalnošću«; ili druga ara »T. FLAVIVS ... DITANVS CIV (itate) DON (atus) AB IMP (eratore) VESPASIANO CAESARE AVGUSTO PRAEPOSITUS ET PRINCEPS IAPODVM V. S. L. M«, tj. »Tit Flavije ... ditan, koji je dobio pravo građanstva od imperatora Vespazijana Cezara Avgusta, prepozit i starješina Japoda izvršio svoj zavjet rado i sa zahvalnošću.« Vidimo da je ilirsko božanstvo Bind identifikovano sa rimskim bogom mora Neptunom. Žrtvenike su postavili prepoziti koji su u isto vrijeme spadali, kako izgleda, u mjesnu aristokraciju (princeps!). Oba su bili rimski građani. Tit Flavije ... ditan čak navodi da mu je pravo rimskog građanstva darovao imperator Vespazijan. Krajem I vijeka odronjavanje zemlje sa planine zasulo je ovaj izvor i žrtvenike. Oni su ostali ovako zasuti do godine 1895, kada su, prilikom građenja ceste, ovi žrtvenici i vrelo uređeni.

Imamo još jedno ilirsko božanstvo koje se sakrilo pod rimskim imenom TERMINUS, što znaji »međa« — »božanstvo koje štiti među«. Kakvo je to bilo ilirsko božanstvo mi ne znamo. Nekoliko žrtvenika sa ovim imenom nađeno je u okolici Goražda; slike toga božanstva nemamo. Sa Glamočkog Polja imamo mnogobrojne, a vrlo skromne vanjšine, votivne reljefe koji prikazuju mušku figuru u običnoj ilirskoj nošnji (ne rimskoj). Ova figura je digla desnu ruku sa otvorenim dlanom, a lijevom drži pateru — sud za »libatio« (žrtvu). Nijedan od ovih reljefa nema natpisa. Zašto? Nas to iznenađuje, ali nismo u stanju da nađemo odgovor na ovo pitanje. Samu figuru tumačimo kao genija, kućnog duha — čuvara, kakvog je poznavala i naša slovenska mitologija pod imenom: »Did«, »Čur«, »Domovoj«, »Šotek« — i drugim imenima koja je nosio kod Slovena. U tome pogledu on liči na rimskog

»genija«, »lara«. Posvete na latinskom jeziku »genius'u loci« česte su u Bosni i Hercegovini. Naprimjer, sa istog Glamočkog Polja iz neposredne blizine gore opisanih genija nalazimo ovaj žrtvenik: »(Genio l)OCI et CON (servatori)... NIVS VRSVS 1. COH (ortis) VIII VOL (untariorum) GRATIAS AGENS CVM SVIS V. L. S.«, tj. »Geniju (ovog) mjesta i čuvaru... nius Ursus (medvjed), centurion Osme dobrovoljačke kohorte iz zahvalnosti sa svojim (vojnicima) rado ispunjuju svoj zavjet«.

Tako vidimo da je ilirska religija mogla da živi pored grčko-rimske. Ovo je razumljivo, jer je njihov karakter bio sličan. Inače je svaki službenik u najvažnijim momentima svoje službe držao za svoju dužnost da postavi žrtvenik u čast Jupitera Kapitoliskoga, onoga koji je pomagao Rimu da osvoji cijeli Mediteran, koji štiti rimsku državu i čiji je hram u Rimu na Kapitolu. Zbog toga je broj nađenih žrtvenika posvećenih ovom božanstvu vrlo velik u svim provincijama rimske države, a i u Bosni i Hercegovini. Ova je posveta postala toliko uobičajena da se redovno skraćivala: na žrtvenicima gore čitamo tri velika slova I. O. M., a to znači: »IOVI OPTIMO MAXIMO« — to je bila službena titula Jupitera Kapitoliskoga. Znatno rjeđe se spominju drugi bogovi heleno-rimskog panteona: Minerva, Junona, Mars, Heraklo. Eto napr. žrtvenik koji je 241 godine n. e. postavio neki Publije Elije Celzin: H. A. S. P. AEL. CELSINVS VOT.. L.. S. IMP. DN GORDIANO AVG. II. ET POMPEIANO COS.« tj. Heraklu Carskome (pokrovitelju carske kuće) posvećeno. Publije Elije Celzin svoj zavjet izvršio dragovoljno. Kada su konzulima bili: imperator naš gospodar Gordijan po drugi put i Pompejan.

Treba još spomenuti jednu karakterističnu pojavu u rimskoj provinciji. A to je obožavanje imperatora i božice »Roma« — tj. oličenje grada Rima. Obožavanje

živih careva, odnosno istaknutih ljudi, to je pojava helenističkog svijeta. Njoj nije bilo teško prodrijeti ni u Rim i ono što ju je sprečavalo, možda nije bilo toliko religiozni momenat, koliko politički. Sa gledišta rimske religije ovo je bilo olakšano tim što su Latini obožavali u svakome čovjeku njegov »genius« — božansko načelo koje je živjelo u svakom čovjeku. Zato je bilo uobičajeno kleti se »genijem cara«, a robovi su se redovno kleli i prinosili žrtve geniju svoga gospodara. Od ovoga do obožavanja samoga čovjeka ostao je samo jedan korak. Prvi slučajevi pravog obožavanja cara Avgusta i izgradnje hramova u njegovu čast dogodili su se za vrijeme njegovog života u provinciji. On je to dozvolio, ali samo u provincijama i to pod uslovom da je pored njega postala objektom kulta i »dea Roma« — personifikacija države. Taj je običaj s jedne strane bio poželjan centralnoj vlasti, a s druge strane nije bio na odmet ni provincijalima, jer je bio vezan sa sastancima delegata u svakoj provinciji i mogućnošću podnošenja peticija caru. U Bosni su se našla tri spomenika koja se odnose na taj kult. U Šipovu blizu Jajca nađen je odlomak građevinskog natpisa koji je vjerovatno stajao iznad ulaza u hram. Sačuvano je samo »... GVSTO. ET. ...S...«. Ovi jadni ostaci natpisa ipak se daju sigurno popuniti u najvažnijim dijelovima »AVGVSTO ET ROMAE SACRVM«, tj. »Posvećeno Avgustu i Rimu«. Prema tome zaključujemo da je u ovom municipiju bio i hram Avgusta i Rima na čijem je pročelju bio postavljen ovaj natpis. Druga dva natpisa su iz municipija Bistue Nova, sadašnje Zenice. U jednom se govori o nekom duumviru Bistue »sacerdoti provinciae Dalmatiae«; titulu sveštenika provincije nosili su oni koji su bili sveštenici opisanog kulta za cijelu provinciju. Drugi je natpis sličan, on direktno govori o »sacerdoti Urbis Romae«.

To je sve što znamo o religiji Ilira pod rimskom okupacijom. U III vijeku n. e. u tome, kao i u mnogome drugom, nastupila je jedna temeljita promjena o kojoj ćemo mi govoriti na odgovarajućem mjestu.

III Vijek — KRIZA RIMSKE DRŽAVE

Sredinom II vijeka naše ere rimsku državu pogodila je teška kriza. Nećemo raspravljati o uzrocima te krize, što bi zauzelo previše prostora. Ta kriza je dotjerala rimsku državu na rub propasti. Barbari su je neprekidno napadali i krstarili čitavom rimskom državom. Pojedine provincije počele su da žive samostalnim životom, odijelivši se od Rima. Što rimska država nije propala, to ona ima da zahvali ilirskom elementu u armiji. Čitav niz Ilira, počevši svoju karijeru kao obični vojnici, postajali bi rimski imperatori. Bila je to velika ironija sudbine da su rimsku državu spasli oni isti Iliri, koji su bili njezini najogorčeniji protivnici. Ali i rimska država nije bila ona od prije. Nije to bila ona nezasitljiva vučica koja je bez milosti pljačkala druge zemlje i hiljade ljudi odvodila u ropstvo. Ni na čelu njene uprave odavno nije više stajala aristokracija staroga Rima. Sada je ta država bila skup provincija, jedna »Romania«, kako se počela da naziva malo kasnije, nasuprot ostalim zemljama koje su nazivane »Barbaria«.

Krajem III vijeka rimska država je napokon s mukom prebrodila krizu. Ona je ojačala i mogla da opstoji još 150 godina. Svakako ona je taj uspjeh platila vrlo skupo u svakom pogledu. Naš kraj, u to doba, nije nastradao, jer je ostao postrani od najezda barbara i od građanskih ratova; čak je, možda, imao i indirektne koristi. Svakako, broj kamenih spomenika iz III vijeka u Bosni i Hercegovini znatno je veći od

onih iz I i II zajedno. Ali promjena koja se desila tada u rimskoj državi, to opadanje njezine snage, izazvalo je opšte slabljenje heleno-rimske kulture. Lokalne, (nacionalne) kulture, ukoliko su se bile sačuvale pod opštim heleno-rimskim pokrivačem, oživjele su i došle na vidjelo. Šta više, Orijentu sa njegovom starom kulturom, pošlo je za rukom ne samo da se oslobodi heleno-rimske prevlasti i vrati se kulturi svoje prošlosti, nego, takoreći, da pređe u protivnapad na kulturnom tlu na ostale dijelove rimske države. Kod nas u Bosni i Hercegovini ta promjena je najupadljivija na polju *umjetnosti*. Sredinom III vijeka kameni spomenici u Bosni i Hercegovini imaju neki novi karakter. Prije, tokom I i II stoljeća, reljefi na nadgrobnim spomenicima malo su se razlikovali od takvih u ostalim dijelovima rimske države. Svakako, izrada im je bila grublja negoli, recimo, u sjevernoj Italiji, ali je karakter njihove izrade bio u opštim crtama isti. To se da lako tumačiti: Iliri nisu bili vješti klesanju kamena i ispočetka su radili na tome poslu tuđi majstori. Ne treba zaboraviti da su nadgrobni spomenici I vijeka koji su sačuvani, većim dijelom nadgrobni spomenici vojnika iz logora u Humci, i sl. Posve je razumljivo da su majstori koji su klesali te reljefe bili vezani za rimsku vojsku, a njihovi proizvodi imaju manje-više opšti heleno-rimski karakter: iste su šeme; plastičnost, realizam i konstruktivnost opšti su svima njima. U III stoljeću broj kamenih spomenika u Bosni i Hercegovini povećava se, ali mnogi od njih prave na nas utisak kao da to nije kameni reljef nego drvorez. Većina tih reljefa izrađena je od mekanog lapora (muljike), koji se da lako obrađivati, čak i nožem. Ovu sličnost sa drvorezom možemo tumačiti samo na taj način što su to radili lokalni majstori, koji su bili vičniji drvoreznoj tehnici. Na taj način dolazimo do spoznaje da je u našim

krajevima rezbarstvo bilo odomaćeno među stanovništvom, tj., drugim riječima, da su Iliri imali razvijenu narodnu umjetnost. Svakako, rukotvorine te umjetnosti nisu sačuvane, jer su bile od neotpornog materijala: drveta i vune. Drvorez je našao svoj odraz na

Sl. 15. Nadgrobni spomenik iz Zenice

kamenim reljefima. Isto tako na reljefima je prikazan vez na ženskom (čak i na muškom) odijelu.

Ako je, s jedne strane, ilirsko stanovništvo sačuvalo svoju staru narodnu umjetnost, ono je u isto vrijeme bilo podložno i uticajima spolja. Prije je to bio, kako smo vidjeli, uticaj heleno-rimske umjetnosti, sada je njega zamijenio uticaj sa Istoka. Na istom području centralne Bosne, u kojem smo polovinom III vijeka vidjeli reljefe u narodnoj tehnici drvoreza, ali jako plastične, sada se iznenada pojavljuju spomenici koji

nas začuđuju svojim izgledom: oni nikako ne liče na svoje prethodnike. Reljef je postao posve plosnat, figure kao da su izrezane iz jedne daske; detalji, napr. bore, uneseni su plitkim urezima, gotovo crtama. Na nadgrobnim reljefima figure, obično nekoliko njih, stoje — en face — u jednom redu potpuno simetrično. Njihove su oči širom otvorene i gledaju u prostor i, kako je rekao jedan dobar poznavalac tih stvari, jako su izražajne u svojoj bezizražajnosti. Odijelo je pokriveno mnoštvom paralelnih vertikalnih bora, koje vrlo malo liče na prirodne. Na ovim reljefima pada u oči kako se izgubila heleno-rimska plastičnost, realizam, konstruktivnost. Za uzvrat se pojavila simetrija, stilizacija, slikovitost, igra svjetla i sjenke — tj. svojstva istočnjačkog reljefa kasnijeg doba. Uz to treba dodati i izraz ukočenosti, neke svečane nepokretnosti, koji utisak na nas čine ovi likovi postavljeni jedan pored drugoga — en face. — I to je odraz novog duševnog raspoloženja koje je počelo da se širi sa Orijenta. Ne treba ipak misliti da je karakter drvoreza propao — on je ostao i ostaće u našoj plastici do kraja antike, tj. do kraja VI stoljeća.

Upliv Istoka u najvećoj mjeri ispoljavao se na području RELIGIJE. Dva su momenta bila koja su pomagala istočnom religioznom uticaju: prvi je opšte teško stanje države, najezde barbara, ratovi, političko-ekonomska kriza, bolesti i sva druga zla koja su se tada sručila na rimsku državu. Uslijedio je opšti umor, razočaranje, potištenost i očaj — tj. plodno tlo za religioznu propagandu istočne religije iskupljenja. Drugi momenat je taj što su one dvije religije koje su tada počele naglo da se šire u zapadnim provincijama — mitraizam i hrišćanstvo — imale socijalni i etički karakter, čega gotovo nisu imale ni grčka ni rimska, a svakako ni ilirska religija. Mitraizam je već odavno postojao. Ali je tek tada počeo da se naglo širi u

našim krajevima. Ova istočna (persiska) religija u kojoj je glavnu ulogu igralo božanstvo sunca, Mitras, imala je kao svoju podlogu tzv. »iranski dualizam«, tj. vjerovanje u dva načela: dobro i zlo, svjetlo i tamu; u njihovu borbu, borbu dobroga boga Ahuramazda i zloga Ahrimana. Nećemo potanko izlagati mitraizam, njegove mitose — mješavinu primitivnih

Sl. 16. Reljef iz Konjica: služba mitreanaca

vjerovanja pastirskog naroda i kasnijih moralnih spekulacija; pribilježićemo samo da je u aristokratsko rimsko društvo ova religija unijela nove socijalne momente: jednakosti svih ljudi, rušeći time same temelje na kojima je bilo sazidano cijelo helenorimsko društvo. Zaista zvuči posve nevjerovatno, ali je fakat da je rob mogao, a često i bio, na višem kulturnom položaju u mitraiskoj opštini nego carski prokurator. Zbog toga je bio mitraizam privlačan za male i siromašne ljude, za robove, a zbog svoga muževnog karaktera i za vojnike. Možda je godio nacionalnom

karakteru Ilira. Mitraiske opštine bile su organizovane pomalo vojnički; vjernici su se dijelili na šest ili sedam stepena posvećivanja: najniži stepen zvao se »corvus« (gavran), zatim dolaze »Cryphius« (sakriveni), »perses« (Perzijanac), »miles« (vojnik), i »leo« (lav); rijetko ko je dolazio do stepena »heliodromus« (glasnik sunca) i najvišeg stepena — »pater«. Mi slabo poznajemo službu mitreanaca, zbog toga je od velikog interesa reljef iz mitreuma (hrama Mitrasa) u Konjicu, na kome je prikazana njihova služba. Cryphius je otsutan, ostali su prisutni i maskirani; oni stoje oko divana pokrivenog kožom bika koji je bio žrtvovan. Na toj sećiji u poluležećem stavu smjestili su se heliodromus i pater koji su digli desne ruke i blagosiljaju: ili četiri mala hljeba koji leže na stolu ispred njih, ili prisutne — to nije jasno. Svi prisutni drže u rukama razne predmete od kojih su upadljiva dva ritona, tj. rogovi za piće. Istoričari i hrišćanski apologeti sačuvali su nam podatak da je mitraiska služba božja jako ličila na hrišćansku liturgiju, i da su oni upotrebljavali kod ove i vodu i vino. Inače ove dvije religije — mitraizam i hrišćanstvo — zbog pojedinih sličnih crta (moralni i socijalni karakter) morale su biti suparnice. Hrišćanstvo je pobijedilo. Ne treba zaboraviti da je ono imalo širu društvenu osnovu: mitraizam je bio religija muškaraca, žene se nisu primale u njihove opštine, dok su ih hrišćanske opštine rado primale u svoj sastav. Treba samo pročitati korespondenciju sv. Jeronima ili Acta Sanctorum. Inače kod nas, tj. u Bosni i Hercegovini se pri kraju antike mitraizam jako proširio. Nasuprot nedostatku hramova heleno-rimskih i ilirskih božanstava u Bosni i Hercegovini je već nađeno nekoliko »mitreja«, tj. hramova Mitrasa. To su obično male zgrade, napola ukopane u zemlju (za uspomenu na špilju samoga Mitrasa), slabo građene (vjernici su bili siromašni). U

svakom mitreju na suprotnoj strani od ulaza nalazio se ritualni reljef Mitrasa — Tauroktona (tj. bikoubice), na kome je Mitras prikazan kao mladić u persiskoj nacionalnoj nošnji kako žrtvuje Ahuramazdi svetog bika. Naokolo su različite simboličke figure životinja i genija, ili pretstave raznih događaja iz mita o Mitrasu, ili svetkovine čiji nam sadržaj nije jasan. Veličina ovog reljefa može da bude različita, ali je sadržaj uvijek isti. Takav je bio mitraizam u našim krajevima.

Druga religija, opet sa Istoka, koja je imala isto tako i etičke i naglašene socijalne crte, bilo je hrišćanstvo. Ali dok mitrejskih spomenika imamo mnogo iz IV čak i iz III vijeka, iz ovoga doba mi dosada u Bosni i Hercegovini nismo zabilježili nijedan hrišćanski spomenik, kamoli ruševine crkve. Sve govori za to da se ova religija proširila u Bosni i Hercegovini tek u V vijeku, ali tada naglo. Kakvi su uzroci tome, mi ne znamo.

Svakako i vodeći krugovi u III vijeku u Rimu — a tada su bili na vlasti Iliri — osjetili su da službena rimska religija, tj. Jupiter Najbolji, Najveći, sa svojim mlađim kolegama, apsolutno ne zadovoljava duševne zahtjeve rimskih građana. I s tog razloga je imperator Aurelijan uveo kao državnu religiju kult Sunca kao vrhovnog božanstva i sagradio mu u Rimu veličanstveni hram. Ali dosada u našoj zemlji nisu nađeni nikakvi tragovi toga kulta.

KASNA ANTIKA (IV—VI VIJEKA)

Treći vijek bio je vrijeme preloma. Stoljeća IV, V i VI n. e. čine za naše krajeve jednu kulturnu cjelinu koju ćemo nazivati »kasnom antikom«. To je doba propadanja antičke rimske države i antičke kulture, a u isto vrijeme doba rađanja srednjevjekovne Evrope.

Nakon potresa u III vijeku prva polovina IV bila je za rimsku državu vrijeme relativnog prosperiteta. Nastojanje careva — Ilira i energične reforme Dioklecijana dale su dobar ali samo privremen rezultat, jer su u sebi nosile klicu kasnije slabosti i propadanja. Iza njega se imperator Konstantin odlučio na mjeru koja je imala dalekosežne posljedice, ali ne u onom pravcu kako se on, vjerovatno, nadao. Hrišćanstvo, naime, nije osnažilo rimsku državu i nije ono zaustavilo njezin pad. Ali sama hrišćanska crkva, kao organizacija, koristeći se potporom države jako se osnažila. Teško je nagađati, kako to čine pojedini istoričari, šta bi bilo da je evropskim narodima bila data mogućnost da samostalno izgrađuju svoje države i kulturu.

Valja istaći da se u to doba dogodilo nešto što je poremetilo tok mirnog razvitka Evrope. Na evropskoj pozornici tada su se pojavili Huni, novi nomadski narod, nova bujica, ovog puta jača nego one predašnje, koje su, dolazeći iz Azije, kao morski valovi s vremena na vrijeme zapljuskivale evropsko kopno. Najezda Huna bila je početak teških iskušenja i udaraca, koji su na kraju srušili i nekada svemoćni Rim.

Tako je počeo ovaj period istorije Evrope koji obično zovemo »Seoba naroda«. Goti su imali svoju državu na jugu Rusije i pod pritiskom Huna prešli su na Balkan. 9 augusta 388 godine potukli su rimsku vojsku kod Adrianopolisa, a u bici je poginuo i car Valens. Ovaj događaj se, ne bez razloga, računa kao prekretnica u istoriji Staroga vijeka. Tada su za naše krajeve otpočela burna i teška vremena. Goti su krstarili i pljačkali po čitavom Balkanu. Tada je vjerovatno bilo razoreno i Mogorjelo kod Čapljine. Sami Huni nisu prodrli u naše krajeve, ali Istočni Balkan žestoko je nastradao od njih. Poslije raznih peripetija naši su krajevi krajem V stoljeća ušli u sastav ostrogotskog kraljevstva kralja Teodoriha. Po

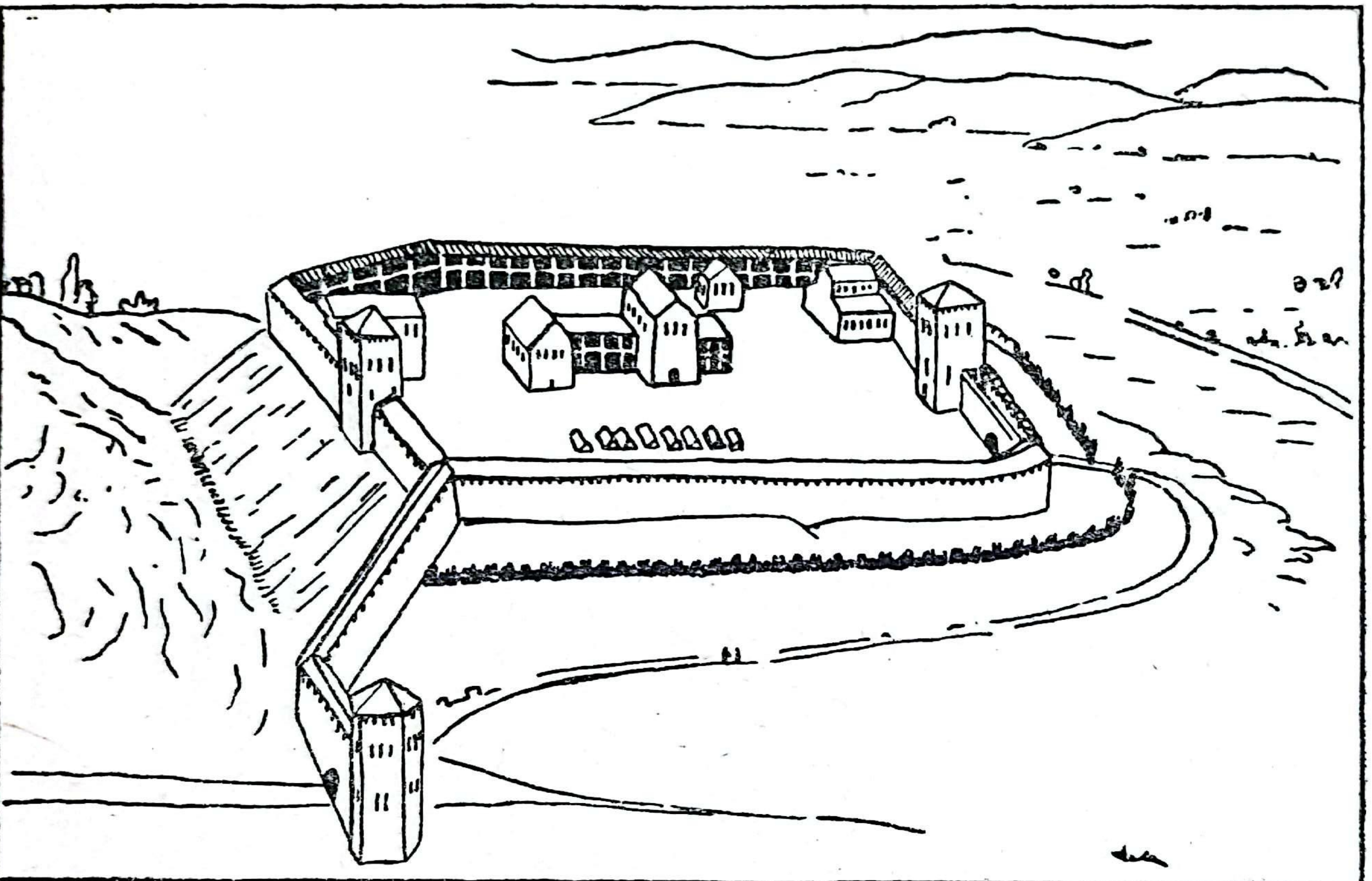
svemu sudeći ovaj period vremena nije bio težak za naše krajeve, jer su se Goti znali prilagoditi antičkom životu. Od svih germanskih plemena oni su bili najkulturniji, a usto hrišćani (arijani). Pretpostavlja se da su se oni nastanili u pojedinim plodnim mjestima naše zemlje, uzevši sebi trećinu plodne zemlje. U isto vrijeme Goti su bili dosta jaki da suzbiju napade drugih barbara, makar u prvo vrijeme.

Sredinom VI vijeka otpočelo je najteže vrijeme za naše krajeve: kao smjena Huna pojavio se novi nomadski narod — Avari (Obri naših ljetopisa). Druga polovina VI i prva polovina VII vijeka, to je doba kada je antički život počeo da se gasi u našim krajevima, a gotovo i na čitavom Balkanu. Tada su bile razorene Salona i Narona i ostali gradovi na istočnoj obali Jadrana, izuzev Jadera (Zadra), iako je i taj grad, kako izgleda, nastradao. U župnim krajevima Balkana nastanili su se Sloveni.

Arheološki rad, tj. proučavanje spomenika iz toga doba, otežan je time što je broj natpisa toliko opao da se s mukom nađe pokoji odlomak. Isto tako u ovom poslu neće nam pomoći ni nalazi novca, jer je novac V i VI vijeka u našim krajevima posve rijedak. Sitnoga bronzanoga novca IV vijeka nađe se puno, ali su istoričari mišljenja da su carevi Valentinijan, Valens i Gracian (364—383) iskovali takve količine toga novca da je on zadugo zadovoljavao potrebe zemlje u sitnom novcu. Iz IV vijeka možemo nabrojati nekoliko nadgrobnih spomenika, ali od arheoloških objekata V i VI vijeka imamo samo objekte druge vrste: nekoliko utvrda, nekoliko bazilika, nekoliko grobova. Na samoj obali Neretve, jedan kilometar od Čapljine niz vodu, dižu se dosta dobro očuvane zidine neke tvrđave. Ruševine zidova su mjestimično visoke po nekoliko metarra. Danas je tlo zasađeno čempresima i drugim ukrasnim drvećem i uređeno kao park. To je

Mogorjelo. Zidovi sastavljaju četvorougao sa kulama. Glavni je ulaz između dvije kule sa istočne strane. Unutra duž bedema raspoređene su mnogobrojne prostorije; sredina je prazna i sada zasađena drvećem. Po svojoj osnovi, bedemu i kulama pravi utisak logora, ali sve unutra, kako uređenje, tako i nađeni predmeti, govori o tome da to nije bio vojni objekat nego vila rustica koja je u teškim vremenima morala da služi u slučaju potrebe i za odbranu. Plan Mogorjela svjedoči o uticaju Orijenta, gdje su utvrde takvog plana bile odomaćene, a potpuno se razlikuju od plana rimskog logora klasičnog vremena (sve do III vijeka). Možemo u našoj zemlji ukazati na drugu građevinu sličnog plana, samo veću i bogatiju — Dioklecijanovu palaču u Splitu. Prema tome, možemo pretpostaviti da obadvije građevine potiču iz istog vremena, tj. iz posljednjih godina IV vijeka. Vjerovatno je Mogorjelo bilo državno (carsko) imanje tzv. »palatium«, (odakle njemački Pfalz). Mogorjelo je iskopavano od 1900—1903 godine. Nađeno je puno gospodarskih alatki, a ništa od oružja, ako ne računamo nekoliko strelica (germanskog tipa!). Nađeno je drvenog ćumura i veća količina novca cara Honorija (395—423). Prema tome, Mogorjelo je propalo u požaru za vrijeme cara Honorija. U to doba (oko 400 god. n. e.) ovim pravcem duž morske obale s juga prema sjeveru prošao je Alarih s Gotima, na svom pohodu u Italiju. Tada su jaki bedemi Salone sačuvali grad od razorenja. Čini se da iza toga Mogorjelo više nije bilo obnovljeno: oko zidina ostalo je groblje, a unutra su bile (u VI vijeku?) sagrađene dvije male bazilike. Kasnije je sve to propalo i Mogorjelo se pretvorilo u ruševinu, u humku na obali Neretve.

Širom Bosne i Hercegovine može se naći dosta starih utvrda, koje se zovu »Gradac« ili »Gradina«, a bile su sagrađene u ono nesigurno doba da u slučaju

Sl. 17. Refugium na Glamočkom Polju (rekonstrukcija)

opasnosti služe kao zbjeg (»refugium«). Mali provincijalni gradići bili su suviše slabi da sebe opkole bedemom, nego se umjesto toga tražilo negdje u blizini kakvo zgodno mjesto, jako po prirodi, i tu bi bio sagrađen refugium. Često se moralo žuriti, kada se očekivala najezda barbara, uzimao se materijal do koga se najlakše moglo doći: spomenici sa grobalja, hramovi, čak su i kuće služile za gradnju takvih refugija. Na Glamočkom Polju »Gradina« na Kamenu i »Gradac« u Halapiću bile su sagrađene na takav način. Obje su građene po sličnom planu i to dosta dobro, tako da možemo pretpostaviti da su te dvije utvrde spadale u broj onih »fruria« ili »Castellumia« koji su građeni po naredbi cara Justinijana (527—565) u seoskim županama. Refugije imamo i na drugim mjestima. U Maklenovcu kod Doboja, Debelo Brdo na periferiji Sarajeva, u selu Gradina (Domavia) i dr. Vjerovatne i mnogobrojne preistoriske gradine ponovo su bile upotrijebljene — otuda su na njima ostaci zida sa malterom. Duž ceste bile su sagrađene male utvrde: takav je »Gradac« na obali Neretve kod Konjica, takva je mala utvrda u Diviču kod Zvornika.

BAZILIKE

Ruševine starohrišćanskih crkava ili, kako su se one tada nazivale, bazilika, mnogobrojne su u Bosni i Hercegovini i zaslužuju našu naročitu pažnju. Iznenađuje nas ovaj fakat. Dok nismo dosada našli nijednog ilirskog svetišta ni ruševina heleno-rimskih hramova, a svega dva mitreja, broj zasada potpuno ili djelomično otkopanih bazilika iznosi već 19. Teško je protumačiti taj fakat, jer tome može da bude i više uzroka, ali je nesumnjivo da je hrišćanska crkva bila bolje organizovana nego njezini rivali. Nesumnjivo je da se episkopat brinuo za izgradnju crkvene mreže.

Potpuno je moguće da te mnogobrojne bosansko-hercegovačke bazilike nisu plod brige samih vjernika nego dokaz sistematskog misionarskog djelovanja organizovane crkve. Riječi poznatog Jovana Hrizostoma potvrđuju našu pretpostavku. Nažalost, mi nismo u stanju da tačno datiramo naše bazilike, jer u njima zasada nije nađen nijedan natpis ili nešto drugo što bi nam dalo tačan datum gradnje ili razaranja pojedinih bazilika. Datirati po stilu, nesigurno je, tim više što su i plan bazilika i ornamenat originalni i često nemaju sličnosti sa poznatim bazilikama drugih zemalja. Uz to dolazi i okolnost što mi uopšte slabo poznajemo istoriske događaje toga doba na tlu zapadnog Balkana. S jedne strane, ovo nam stvara poteškoće, a s druge, pak, pojačava naš interes za te građevine. Zaista su bazilike, a naročito ornamenti njihovog kamenog namještaja, toliko originalni, toliko se razlikuju od ornamenata poznatih u drugim zemljama, da izazivaju niz pitanja: Odakle je ornamenat dospio? Da li je organski vezan sa poznatim nam ornamentima drugih zemalja? Kakvu ulogu ima u tome ilirski autohtoni elemenat? Imaju li došljaci — Goti kakvog udjela u gradnji tih bazilika? Kako to da mi opažamo i siriski uticaj? Takva i slična pitanja se nameću svakome ko razgledava sačuvane ostatke tih bazilika. Razumije se, uz to dolaze i pitanja istoriskog karaktera: Kada je građena ta i ta bazilika? Ko je gradio? Možda Goti? Kada i pod kakvim okolnostima je razorena? Usto i sam plan bosanskih bazilika je originalan: on se razlikuje i od plana grčkih istodobnih bazilika, i od siriskih i od onih u Istri i u Italiji. Odakle je ta originalnost? Ili je u to doba u životu stanovnika naše zemlje i u njihovom odnosu prema crkvi bilo nešto specifično što se odrazilo na crkvenom planu? Naprimjer, pored naših bazilika mi ne nalazimo posebne zgrade sa krstionicom — one su

uklopljene u sam hram. Zašto? Da li je uzrok tome siromaštvo ili nešto drugo? Zašto su bazilike mnogobrojne, ali malih dimenzija, naročito naos, tj. prostor za vjernike?

Iz tog sumarnog nabrajanja vidimo kulturnoistoriski značaj ovih građevina. Svaka pojedina bazilika ima svoje naročite osobine. Uzmimo napr. baziliku u Brezi, koja je možda od svih najzanimljivija. Bazilika leži u jednom povećem antičkom naselju (a u samom sadašnjem rudniku Breza), možda glavnom mjestu plemena Dezitijata. U njoj je bio nađen, upotrijebljen kao građevinski materijal, nadgrobni kamen Ulpije Prokule. Plan bazilike pokazuje naročite osobine koje ne vidimo kod drugih naših bazilika. Ona ima empore, tj. galerije sa strane naosa, sa stupovima — pojava dosada nepoznata u Bosni i Hercegovini. Stupovi su od mekoga lapora (muljike) ukrašeni bogatom horizontalnom profilacijom, a rađeni su na strugu (drebank). Kapiteli su toliko originalnog oblika da uopšte nemaju sličnosti sa kapitelima poznatih stilova iz antike, a ni sa kasnijim srednjevjekovnim. Ornamenat je mješavina klasičnih, siriskih i još nekih nama nepoznatih elemenata, kojih ima u većini. Usto dolazi još jedno opažanje: sva ova skulptura ima karakter drvoreza, takoreći prevod oblika i ornamenta sa drveta u kamen. U ovoj bazilici nađen je odlomak istovremenog (V, VI vijek n. e.) latinskog natpisa, a na jednom od stupova našaran je tzv. »futhark«, tj. runska abeceda. Ove rune potiču iz početka VI v. n. e., pripadaju germanskom plemenu Alamana (a ne Gotima, kako bi se to moglo pomisliti, znajući za njihovu vladavinu u tim krajevima). Prema tome vidimo da je bazilika građena početkom VI ili pri kraju V vijeka. Izrada svih dijelova je dobra i pokazuje antički način gradnje. Bazilika je izgorjela, a u ruševinama su nađeni i ostaci ljudskog kostura. Iz ovog kratkog opisa

vidimo kolika pitanja čekaju odgovor u vezi sa ovom bazilikom.

Dabravina — to je druga starohrišćanska bazilika, udaljena samo šest kilometara od Breze. Ona se nalazi u planinskom, teško pristupačnom predjelu, na visokoj stijeni, na čijem vrhu ima tragova utvrde, van sumnje jednog kasno-antičkog refugiuma. Oko bazilike ima nekoliko stanbenih prostorija koje nisu još otkopane. Nehotice se nameće misao o jednom manastiru u šumskoj pustinji. Bilo bi zanimljivo saznati da li je ta pretpostavka istinita. Sve govori za to da je bazilika nastala u isto vrijeme kad i brezanska, ali između te dvije bazilike ima malo sličnosti. Plan dabravinske bazilike je uobičajen za naše bazilike: ornamenat, za razliku od onoga u Brezi, sastoji se većim dijelom od klasičnih elemenata, ali jako stilizovanih. Osjeća se i orijentalni upliv koji se očitovao u plitkom i plosnatom reljefu — pojava koju smo opazili još krajem III vijeka. Takođe se i u principima ornamentacije osjeća uticaj Istoka. Na reljefima se pojavljuju ljudske figure, što je za crkve toga doba dosada bila nepoznata stvar. I ovdje, kao i u Brezi, izrada skulpture potsjeća na drvorez. Na sačuvanim komadima kamenog namještaja vide se tragovi prerade: bazilika je dvaput nastradala i bila dvaput radikalno popravljena prije negoli je ona konačno propala u požaru. Zanimljiva je i ta okolnost da je

Sl. 18. Stup iz bazilike u Dabravini

sama zgrada građena posve nemarno »naoko«, dok je kameni namještaj jako bogat.

Nećemo se zadržavati na bazilici u *Lepenici* koja po svome položaju u jednom refugiumu po planu i karakteru ornamenta liči na baziliku u Dabravini. Isto tako i bazilika u *Klobuku* kod Ljubuškog ima otprilike isti plan kao i Dabravina i Lepenica, dok je ornamenat njezinog namještaja drukčiji, a oblik stupova liči na one iz Breze. Ona je sagrađena vjerovatno pod kraj V vijeka. Kao i Dabravina bila je razarana i popravljana i konačno razorena, vjerovatno od Avara.

Bazilika u *Zenici* bila je veća. Ona je ležala u antičkom municipiju Bistue Nova, čiji su stanovnici nosili rimsko gentilno ime Flavius i bili vjerovatno porijeklom iz Bistue Vetus o kojoj smo na svome mjestu govorili. Vjerovatno je ova Bistue Nova identična sa »Bestua« koja se spominje u aktima salonitanskog koncila 533 godine, na kome se episkop Andreas tuži da je njegova eparhija prevelika i predlaže njezino dijeljenje. Bazilika je dvostruka i bila je u svoje doba bogato ukrašena kamenim ornamentiranim namještajem. Nažalost, ti objekti sačuvani su u vrlo lošem stanju: to su stotine sitnih odlomaka od kojih se moglo sastaviti samo nekoliko, i to nepotpunih objekata. O iskopavanju te bazilike (1890 ili 1891 godine) nemamo nažalost gotovo nikakvih podataka. To stavlja istraživača u težak položaj, jer sačuvani mnogobrojni odlomci vrlo su raznorodni i po oblicima i po izradi i po stilu. Ovaj nas fakat stavlja pred još jedno pitanje: kako je moglo da dođe do takve raznorodnosti? Položaj istraživača u pogledu Zenice još je teži i komplikovaniji, negoli kod Breze ili Dabravine. Ornamentirani komadi izašli su iz raznih radionica: ima ih posve primitivne izrade, ima odlične. Sadržaj i stilovi su im različiti: neke možemo datirati najranije u VIII vijek, drugi kao da nas vode u IV sto-

ljeće! O nekima ne možemo uopšte ni približno reći kuda spadaju. Tako isto ima u toj skulpturi tema u kojima se teško možemo da snađemo. Ima veze sa Dabravinom, ima raznih elemenata koji nas vode Barbarima. Takve šarolikosti ornamenta dosada nigdje nismo našli. Sve to pravi utisak da je zenička bazilika više puta bila dograđivana ili proširivana, ali su to samo pretpostavke.

Ostale bazilike nisu toliko zanimljive, jer u njihovim ruševinama nije nađeno ostataka kamenog namještaja — on je vjerovatno bio od drveta.

Možemo slobodno reći da nigdje u Evropi ne nalazimo takve šarolikosti kamene plastike iz toga doba. Svakako su bazilike u Raveni i kod nas u Istri (Poreč, Pula) bolje sačuvane, a i bolje građene i bogatije ornamentirane, ali nigdje nema toliko raznovrsnih stilova u ornamentu, kao kod nas. Zašto to? Vjerovatno zato što su naše bazilike stajale bliže narodnoj umjetnosti; naše su bazilike sa sela ili iz malih provincijalnih gradića (Zenica, Breza), gdje su lokalni ukus i narodna umjetnost našli sebi mjesto i u arhitekturi. Na Zapadu su sačuvane samo bogate varoške crkve, u koje je narodna umjetnost znatno teže ulazila. U tome i leži prednost naših starohrišćanskih bazilika. Ko su bili graditelji tih naših malih bazilika? Domoroci — Iliri? Svakako u većini slučajeva! Ali možda su i Goti doprinijeli svoj udio u tu arhitekturu? Moguće je i to.

Kao što smo vidjeli, istraživanje naših bazilika i drugih spomenika iz V i VI stoljeća biće izvanredno plodno i za istoriju naše zemlje, za rasvjetljavanje njezine sudbine u ono tamno vrijeme seobe naroda, a i za istoriju arhitekture i ostale umjetnosti napose.

Jedno pitanje iz istorije toga doba je vrlo važno; ono je u vezi sa *dolaskom Slovena*. Mi znamo kako su se odvijali odnosi između došljaka i starog roman-

skog stanovništva u drugim provincijama rimske države. U Italiji i u većem dijelu Galije došljaci, iako gospodari, potpuno su se pretopili u romansko stanovništvo. Na Rajni se dogodilo obratno. Na Peloponezu samo slovenski nazivi potsjećaju da je tokom seobe naroda ta zemlja bila preplavljena Slovenima. Ali kako je bilo na zapadnom Balkanu? Gradovi na Primorju govorili su romanski još do XII stoljeća. Za unutrašnjost zemlje Konstantin Porfirogenit (X vijek) kategorički tvrdi da je cijelo romansko stanovništvo koje nije izginulo, pobjeglo od Avara na Primorje i na otoke. Ali, mi nismo dužni da mu vjerujemo bezuslovno: njegov spis pretstavlja mješavinu odličnih podataka (za njegovo doba) i nevjerovatnih, često fantastičnih priča, naročito o starim vremenima. Njegova kategorička tvrdnja je privlačna, jer uproštava tok istorije, ali je ipak već Jireček posumnjao u istinitost ovog saopštenja. On misli da je još u VII vijeku u unutrašnjosti zemlje bilo krajeva koji su ostali pod vlašću Bizanta, drugim riječima, gdje su se antički gradovi sačuvali. Slično je utvrdio Alföldi čak i za Panoniju. Arheološki nalazi koji jedini mogu da rasvijetle situaciju, kao da govore u prilog Jirečeku. Kao da avarska najezda, a zajedno s njom slovensko doseljenje nisu odjednom uništili svu antičku kulturu, tj. antičke gradove unutar zemlje, nego kao da su tu i tamo u unutrašnjosti zemlje ostale još antičke varošice sa romanizovanim stanovništvom, koje su se tek tokom vremena polako slavizirale i propadale. Ovome procesu morala je pomagati i ta okolnost što Sloveni nisu poznavali gradskog uređenja. Za Avare, pak, u njihovim pljačkaškim pohodima, svakako su bogati gradovi na moru pretstavljali veći mamac nego sitni gradići u unutrašnjosti. Do takve pretpostavke dovodi nas i arheološki materijal, u prvom redu ruševine bazilika iz prostora Jajce — Travnik — Zenica. Kada

govorimo o propadanju antičke kulture u Bosni i Hercegovini nas u prvom redu zanima gradsko stanovništvo, jer je ono bilo nosilac te kulture. Mi ne mislimo na stočare, one kasnije »Vlahe« koji su se dugo zadržavali u našim krajevima, gotovo do naših dana. Ali vodimo računa o Gotima i ubrajamo ih u antičko gradsko stanovništvo. Oni nisu svi otišli u Italiju sa Teodorihom nego je izvjestan njihov broj morao da ostane u našim krajevima, kako to znamo i za istočni Balkan.

Već se iz ovoga kratkog izlaganja vidi od kakvog su značaja arheološki spomenici iz toga doba. Ali arheološko proučavanje Bosne i Hercegovine u tome pravcu tek je u počecima.

Đoko Mazalić

SREDNJI VIJEK

A. RANIJI PERIOD

Zauzevši konačno naše krajeve početkom sedmog vijeka, Sloveni su donijeli sa sobom u prvom redu dragocjena iskustva u ratovanju koja su stekli u borbama što su ih prije toga vodili čitavo stoljeće, bilo u društvu sa Avarima bilo sami, napadajući vizantiske zemlje. U tim borbama su oni naučili da ratuju po suhu, po vodi i močvarama i da vode borbe u zasjedama i na otvorenom polju i da opsjedaju gradove. Ta iskustva su im dobro došla u daljem učvršćivanju zaposjednute teritorije. Podozrivi na utvrđena mjesta, pa i na pojedine kamene zgrade, oni su upadajući u naše krajeve ove nemilosrdno rušili, bojeći se da ih pokoreno stanovništvo ne iskoristi kao uporišta u slučaju pobuna ili nekog rata. Tako su porušeni i rimski gradovi (kolonije i municipiji) u Bosni i Hercegovini, a vjerovatno i ranohrišćanske crkve. Kao poljodjelci i stočari Sloveni nisu u početku imali smisla ni za građanski život, pa ni za veća, zbijenija naselja, već su gradili svoje drvene kolibe i kuće po zaposjednutim krajevima u rodovskom ili bratstvenom sklopu i tako stvarali razbijena naselja poznata inače na Balkanu.

Društvena organizacija zasnivala im se u početku na bazi plemenske organizacije, a takvu su našli i kod preostalog romanizovanog stanovništva koje su na osvojenom zemljištu zatekli, Tome je išla u prilog i razvedenost naših krajeva bezbrojnim planinskim

lancima i posebnim skupinama gora i planina. Plemena su se sastojala od bratstava, a ova od rodova. Uskoro su počele bliže veze između naših predaka i preostalog stanovništva tako da se pomalo počela vršiti i amalgamizacija.

Plemena su posjela uglavnom prirodom ograničene manje teritorije, nazvane župe, čije tragove nalazimo i danas u nazivima naših krajeva. Na čelu župa bili su župani. Iz poznatijih i jačih rodova u plemenu razvila se kasnije vlastela, mala i velika.

Vjera starih Slovena koji su posjeli naše krajeve nije još razjašnjena zbog nedostatka podataka. No znase da su oni vjerovalie u prirodne sile. Po sačuvanom nazivu nekih mjesta — »Perun«, moglo bi se pretpostaviti da su i oni vjerovali u boga Peruna kao i stari Rusi za koje je to utvrđeno. Možda i u Dažboga. Ali kako su se skoro do danas očuvala kod nas tu i tamo u praznovjerju imena vila, vještica, vukodlaka, džinova, vjerovanja u vradžbine, kućne, šumske i riječne duhove, sigurno je da su to ostaci koji su sačinjavali i jedan dio prastare religije naših preda.

S religijom je bio usko povezan i kult umrlih, ali kako nismo do danas upoznati dovoljno s religijom starih Slovena, nismo tako ni sa kultom pokojnika. Vrlo su rijetki tragovi starih groblja iz kojih bismo izvukli nešto podataka o gornjem problemu i samo će nas neki srećan slučaj, kao što je to bilo u zadnje vrijeme, moći da obogati nekim saznanjem u tom pogledu. Tako je bilo sa prastarim grobljem u selu Mihajlovićima (Butila) kod Rajlovca u Sarajevskom Polju, gdje je slučajno nađena prastara nekropola koja datira još od rimskih vremena, a njom su se, kako izgleda, koristili i Goti, zatim stari Sloveni. U grobovima ovih docnijih nađeno je par lonaca od pečene zemlje, tipičnih za staru slovensku keramiku, nešto metalnih dugmeta i jedan mletački novčić

XIII vijeka. Isto je tako, nešto malo prije, slučajno otkriveno i staroslovensko groblje u Rači, koje je nastalo na ranijem rimskom. U jednom uglu groblja nađena su i ognjišta sa ostacima tipične staroslovenske keramike. Ognjišta su možda služila za pripreme daća pokojnicima. I u Mogorjelu, poznatoj rimskoj građevini, čije ruševine leže na donjoj Neretvi nadomak Čapljine, našlo se više primjeraka staroslovenske keramike, koja nosi i uticaje rimsko-provinciske. Iz gornjih nalaza i manjih iz drugih krajeva Bosne i Hercegovine dobivamo nešto uvida u kult umrlih, odnosno u materijalnu i duhovnu kulturu naših predaka ranijeg vremena.

U IX i X vijeku izvršena je kristalizacija Slovena u Bosni i Hercegovini, čemu su mnogo doprinijeli slovenski učitelji Ćiril i Metodije i njihovi učenici. Ipak su naši preći i pored primanja hrišćanstva sačuvali i znatan dio svojih ranijih vjerskih ili kućnih paganskih običaja koji se do danas manifestuju u raznim praznovjericama, kako smo gore rekli, dok na donjoj Neretvi, i krajevima oko nje, hrišćanstvo nije moglo dugo da uhvati korijena.

Dolazeći zbog političkih i životnih potreba u dodir sa stanovništvom u Primorju, naši preći su poprimali, iako pomalo, i njihove običaje. Tako Porfirogenit spominje u Bosni dva grada, Desnik, kome do danas nismo ušli u trag i Dekateru, današnji Kotorac u vrhu Sarajevskog Polja. Od toga nekadašnjeg grada preostalo je samo nešto tragova dosta tankog zida koji je opasivao glavicu tzv. Ilinog Brda iznad Gornjeg Butmira. Prema tim tragovima može se uočiti da se nekadašnji grad Dekatera sastojao od refugijuma, tj. zbjega, opkoljenog zidom u koji bi se u slučaju kakvih nemira sklanjalo stanovništvo naselja koje se nalazilo pod gradom. Naselje se sastojalo od drvenih kuća. Taj grad, da ga tako nazovemo, bio je vjerovatno i

sjedište župana. Zbog čestog ratovanja u prvo vrijeme, od čega je trpjela čitava zemlja, naši su pređi vidjeli da su im utvrđena mjesta itekako potrebna. No kako ih nisu imali, u početku su se za nevolju koristili ranijim napuštenim ilirskim utvrđenjima, rimskim refugijumima, zapuštenim rimskim logorima i zgodnim vrhovima brda. Ali to ih je natjeralo da pomalo uče da i sami prave tvrđave, upočetku obično od greda i direka a kasnije i od kamena.

Porfirogenit spominje u našim krajevima i arhonte, neku vrstu malih vladara koji su upravljali sa više župa. Svakako su se iz tih malih gotovo samostalnih arhontija razvijale veće, a njihovi vladari sticali taj položaj nasljedstvom. U Porfirogenitovo vrijeme — a to je deseti vijek — bilo je više takvih arhontija, npr. u Hercegovini: Neretvanska, Zahumska (Višević), Travunija odnosno Trebinjska arhontija. Bosnu zove Porfirogenit grčkom riječju horion, što bi značilo u našem smislu zemlja, kraj. U to vrijeme bilo je i župa koje su zauzimale daleko veći dio zemljišta nego što bi im pripadalo: Soli, Usora, Donji Kraji.

Plemstvo se pomalo razvijalo iz rodovskih ili bratstvenih vodećih ljudi i iz plemenskih poglavica, po ugledu na susjede.

U ta ranija vremena glavno zanimanje našega naroda u Bosni i Hercegovini bilo je stočarstvo i ostalo je tako sve do propasti samostalnosti 1463. Stočarstvom su se bavili svi, pa i sami vladari. Pored stočarstva glavno zanimanje bila je poljoprivreda i pčelarstvo, a kasnije rudarstvo. Izvozom stoke i stočarskih proizvoda (suho meso, slanina, kože, maslo, sir), poljoprivrednih i pčelarskih produkata, krzna i rudnog blaga naši ljudi dolaze više u dodir s Primorcima i drugim stranim svijetom te poprimaju i nove kul-

turne navike, dok se s druge strane uče većoj i boljoj proizvodnji i sticanju imetka.

Vrlo nam je malo preostalo spomenika kulture iz ranijeg života naših predа, sve tamo do početka XIII vijeka, da bismo mogli ocijeniti u kom bilo pravcu stanje dotadašnje materijalne i duhovne kulture u Bosni i Hercegovini. Znamo samo toliko da su potkraj XII vijeka dvojica braće, Matej i Aristodije, sinovi Zorobabelovi, koji su bili slikari i zlatari, radili dugo godina u Bosni o svom zanatu. Oni su istina bili iz Zadra, ali njihovo djelovanje kod nas jasno svjedoči da se u Bosni već tada radilo na zlatarskoj i na slikarskoj umjetnosti. To nam još bolje potvrđuje jedino pisano djelo koje je preostalo iz toga vremena, a to je Miroslavljevo evanđelje. (Pisano je i slikano u Bosni potkraj XII vijeka i jedan je od naših najljepših pisanih spomenika svih vremena.) Iz njega razabiramo da je i kaligrafska i iluminatorska vještina bila u XII vijeku u punom razvoju, ali i to da je ona služila isključivo crkvi i dvorovima povlašćene klase. Međutim, vjerujemo da je i manje imućan sloj naroda gajio umjetnost koja je njemu bila pristupačna, npr. drvorezbarstvo. Ima napokon tragova raznih spomenika kulture koji mogu da potiču iz ranijeg perioda života i rada naših predа, kao tzv. »šareni kamen« u blizini dobrunske crkve, vjerovatno nekadašnji žrtvenik iz vremena prije pokrštenja, na kome se vide isklesani okrugli vijenci koje ćemo kasnije nalaziti i na stećcima, bosanskim nadgrobnim spomenicima Srednjeg vijeka. Pa i sama dobrunska crkva, koja je porušena u prošlom ratu, nosila je tragove arhitekture XI i XII vijeka. Fragmenat jednog velikog kamenog raspeća koje se prije prošlog rata našlo u Glamoču i na koje ćemo se kasnije osvrnuti, očito ukazuje po svojoj kompoziciji i ukrasu da potiče iz XI ili XII vijeka, a možda su u vezi s njim i te-

melji prastare crkve koji se nalaze u selu Radašlijama kod Glamoča. Skraja XII vijeka, ili odmah spočetka XIII, jeste poznata Kulinova ploča; ona govori o gradnji crkve koju je on podigao u blizini Visokog. A iznad Sarajevskog Polja pronađeni su tragovi jedne crkve čija je osnova bila okrugla i sa šest polukružnih izbočina, što upućuje na uticaj susjednog Primorja i vrijeme oko XII vijeka. U grobovima kraj te crkve nađeno je slovenskog sitnog nakita iz još ranijeg vremena. Dakle, kako vidimo, ima tragova kulturne djelatnosti naših predа iz ranijeg vremena njihovog boravka ovdje, ali su to samo tragovi na temelju kojih se ne mogu praviti zaključci o obilju, visini i provenijenciji duhovne i materijalne kulture onoga vremena u Bosni i Hercegovini.

B. VRIJEME OD XIII VIJEKA DALJE

Tokom XII vijeka formirala se autokefalna bosanska crkva željom naroda da se riješi stalnog uplitanja Rima i mađarskih vladara u unutrašnje stvari Bosne, ali se, nažalost, time izazvao još veći gnjev rimske kurije i ratno stanje koje je sa prekidima potrajalo sve do propasti zemlje. Čak su se i srpski vladari i sveštenstvo pridružili kampanji protiv Bosne, gledajući pritom svoju korist, kao i Rim i mađarski vladari.

Od primanja hrišćanstva pa do polovine XII vijeka u Bosni se promijenilo mnogo gospodara. U to vrijeme javlja se u njoj ban Borić, ovisan o mađarskom vladaru. Mađari su već ranije (između 1134 i 1136) zauzeli Ramu i pridružili je svojoj kruni. Iz nekih, možda političkih razloga, Mađari su uklonili Borića. Malo kasnije javlja se u Bosni ban Kulin, s kojim zapravo i počinje borba Bosne za samostalnost. Kulin je jedini od bosanskih vladara ostavio iza

sebe u narodu uspomenu, i to dobru, te prema tome možemo smatrati da je u njegovo doba u Bosni bio život bolji nego prije i kasnije. On je bio snalažljiv vladar te je nesmetano vladao, s obzirom na papu i Mađare koji su se inače miješali u život Bosne. Njega je naslijedio ban Ninoslav, oko 1230, u čije vrijeme rimska kurija i mađarska država počinju da vode krstaške ratove protiv Bosne, zapravo protiv tobožnje jeresi bosanske crkve, koja je bila jezgro bosanske slobode. Otada pa sve do dolaska Turaka, preko dvjesta godina, ta se borba nepoštedno vodila oko bosanske zemlje, a Turci su je pred svoj pobjedonosni pohod znali itekako iskoristiti.

U trinaestom vijeku, dakle u vrijeme banova Kulina i Ninoslava, Bosna je došla u bliže odnose s Dubrovnikom, koji su nesumnjivo doprinosili razvitku kulture i civilizacije u našoj zemlji. Dubrovčani su imali slobodu trgovanja po cijeloj Bosni bez naročitih ograničenja. Oni su rasturali svoju robu zapadnog porijekla, a odnosili sirovine, što je bilo tada od koristi po obje strane. Te povlastice sticali su Dubrovčani i od kasnijih bosanskih vladara. U to vrijeme počela je vlastela u Bosni da se nosi po uzoru na susjede, da gradi dvorove, i osigurava ih utvrdama i da se u borbama služi savremenim naoružanjem.

U toku XIII i XIV vijeka razvijala se dalje državna organizacija u Bosni po ugledu na susjede, a od banovine se prešlo pod snažnom vladom Tvrtka I na oblik kraljevine, sa savremenim dvorskim uređajem i sjajem. Život plemstva bio je tada na visini života zapadnih ritera sa svim njegovim dobrim i rđavim stranama. Bosanski vitezovi isticali su se na turnirima i zabavama.

Poslije kralja Tvrtka I nastao je nered u zemlji, a domalo i dinastičke borbe, koje je iskoristilo veliko plemstvo da se dočepa državnih krajeva i toliko osili

da je uticalo svojim postupcima i na samu sudbinu zemlje. Pred sam dolazak Turaka, za vrijeme kralja Tome, počele su i vjerske razmirice, koje je prouzrokovao sam kralj, napustivši vjeru otaca za volju vlasti i prisiljavajući i svoj narod da je se odrekne.

Zemlja se zvala u Srednjem vijeku Bosna, a stanovnici Bošnjani. Matica zemlje bila je oko vrela Bosne. Ona je kasnije zahvatila pod imenom Bosne porječje rijeke Bosne, negdje do niže Zenice. Kad je država zahvatila svoje najveće prostranstvo, imala je u svojim granicama kao sastavne dijelove oblasti: Bosnu, Humsku zemlju, Podrinje, Primorje, Soli, Usoru, Donje Kraje i Zapadne Strane, što je ulazilo i u titutlu vladara. Svi ti sastavni dijelovi satojali su se od župa sa utvrđenim gradom na zgodnom mjestu. Važniji gradovi bili su u Bosni: Vrhbosna, Visoki, Bobovac, Vranduk; u Humu: Blagaj i Počitelj; u Usori: Tešanj, Doboj, Srebrnik; u Soli: Zvonik (sada Zvornik); u Donjim Krajima: Kotor, Glaž, Sokolac, Jajce i Komotin; u Zapadnim Stranama: Livno, Glamoč; u Primorju: Ston; u Podrinju: Sokol. Jednog prijestonog grada u Bosni nije bilo. Vladar je imao svoje sjedište čas u jednom, čas u drugom gradu. Ne smijemo te gradove zamišljati kao primorske, jer su se oni sastojali samo od poneke zidane kule i obzidanog dvorišta, a sve ostalo bilo je od drveta. Vladar je obično imao drveni dvor pod samom utvrdom gdje se inače razvijalo naselje, zvano podgrađe. Tu se radilo i o trgovini i zanatima.

Život na dvoru bio je uređen po zapadnom načinu sa više dvorskog osoblja: bio je tu dvorski pristav kao neki maršal dvora ili možda i pomoćnik vladara, komornik (rizničar ili protovestijar), tepčija (vaspitač mladih plemića), dijak (logofet, pisar). Ranije je bilo i zvanje kaznaca i stavilca koje je prešlo kasnije vje-

rovatno na komornika ili peharnika. Razumije se da na dvoru nije nedostajao ni sveštenik.

Velika vlastela imala je takođe svoje dvorove, uređene kao i vladarski sa manjim brojem službenika, ali i sa sveštenikom koji je kao pismen i učeniji čovjek obavljao i političke poslove. Zahvaljujući kancelarijama na dvorovima velikaša i vladara danas smo srećom u posjedu dosta velikog broja raznih povelja, izdatih na tim dvorovima, koje nam daju uvid u mnoge pojave iz života našeg svijeta u Srednjem vijeku. Originali tih povelja uglavnom se nalaze u arhivi u Dubrovniku, a njihovi foto-snimci u prirodnoj veličini nalaze se u Srednjovjekovnoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Po tim pisanim spomenicima vidimo da je i kaligrafija (lijepo pisanje) bila na velikoj visini kod naših predaka.

Vladarski, odnosno državni prihodi sastojali su se u prvom redu od poreza što ga je plaćao narod, zapravo seljaci, jer je vlastela bila od njega oslobođena, zatim od carina na uvoz i izvoz robe, od zakupa rudnika i kovanja novca. Za slobodu trgovanja po zemlji plaćali su i Dubrovčani bosanskom vladaru izvjesne sume novca, a i sam vladar se bavio često trgovinom, pored toga što su na njegovim imanjima gajena velika krda stoke za tu svrhu.

Vlastela se dijelila na malu i veliku, a rekrutovala se iz starih porodica ili novajlija koji su na neki način stekli ugled. Između većeg plemstva birani su i razni državni dostojanstvenici, vojvode, knezovi, velike vojvode i veliki knezovi. U mnogim vladarskim poveljama spominju se često kao svjedoci dostojanstvenici sa takvim zvanjima. Oni su se kasnije, tj. oni najveći, odmetnuli od vladara i zavladali potpuno samostalno u svojim oblastima. U dva slučaja strani vladari dali su našoj vlasteli naziv hercega (Stjepanu Kosači i Hrvoju Vukčiću). Vlastela je imala pored

državne i svoju baštinjenu, ili od vladara za zasluge u baštinu poklonjenu zemlju; ona je za vlastelina značila pravu plemenštinu, koju mu niko nije mogao oduzeti, smatrajući je maticom svoga roda. Najveća želja svakog plemića bila je da ga po smrti ukopaju na njegovoj baštini. Zato su često i sa udaljenijih mjesta ili bojišta donosili umrlog na njegovu plemenštinu. Kneza Pavla Radinovića, koji je u nemirna vremena poginuo 1415 godine kod Sutjeske (Srez visočki), odnijeli su njegovi rođaci sve do njegovog dvora Borča kod Rogatice, a to je udaljenost od skoro 150 km. Vlastela se u dopisivanju, međusobnom ili sa Dubrovčanima, nazivala gospodom.

Osim vlastele, koja se u XIV i XV vijeku u vrijeme nemira i dinastičkih borbi vrlo umnožila i osilila, gro stanovništva sačinjavali su seljaci; oni su od vladara i vlastele dobivali zemlju na rad, a od ljetine gospodaru davali trećinu, pa i polovinu žetve. Zvali su se kmeti i kmetići. Oni su bili slobodni i mogli su se sa zemlje otseliti kad god su htjeli.

Bilo je i robova, ali samo u maloj mjeri. U Bosni nije državna vlast dozvoljavala trgovinu robovima, ali su je ipak na neki način podržavali Dubrovčani. Robovima su postajali ljudi većinom u ratovima zarobljeni ili domaći ljudi koji nisu od sirotinje mogli da žive pa ih je bijeda natjerala da se stave u ropski odnos. Dubrovčani su držali trg robova u Gabeli. Bosanski vladari, a i vlastela, protivili su se toj sramnoj trgovini; nju su vodili oni koji su se busali u prsa kao pravovjerni hrišćani. U dubrovačkoj arhivi ima zabilježenih i poimeničnih slučajeva trgovanja robljem.

Za bosansku crkvu nije se moglo dosad utvrditi sa sigurnošću da je gajila ma šta bilo, što se kosilo s dogmama katoličke ili pravoslavne crkve. Iz domaćih pisanih spomenika koji su nauci bili dosad na raspolaganju ne može se naći nikakvog optužnog materijala.

Dubrovčani su najbolje poznavali prilike u Bosni, pa oni nikad nisu tužili rimskoj kuriji Bošnjake kao jeretike, mada su ih u svađi kojiput i nazivali tim imenom. Osnivajući samostalnu autokefalnu crkvu i uvodeći narodna imena za crkvenu hijerarhiju, razumije se da je bosanska crkva eo ipso postala otpadničkom i za Rim i za Patrijaršiju. Bosanska crkva je uživala u narodu najveći ugled. Često se bez njezine saglasnosti nisu mogle donositi ni važne državne odluke. Djed bosanske crkve bio je u mnogo slučajeva arbitar u društvenim i političkim odnosima Bosne sa susjedima ili u odnosima vladara sa plemstvom. Vrlo lijep pisani spomenik u tom pogledu jeste povelja kralja Ostoje, pisana u Pod-Visokom 6 januara 1404 kojom oprašta izdaju knezu Pavlu Klešiću i daje mu svu sigurnost, za što mu jamči djed bosanske crkve, njegovi službenici i samo crkva, ako se vrati u zemlju iz izbjeglištva. Glava bosanske crkve bio je »djed«. On je uživao poštovanje i ugled kao patrijarh u pravoslavnoj crkvi. Niži u činu do njega bio je »gost«. Ovih je bilo više u zemlji. Još niži čin bio je »starac«. Redovnici bosanske crkve zvali su se krstjani. Iz njihovih redova potiče crkvena hijerarhija. Bilo je u maloj mjeri i svjetovnog klera (popova).

Od spomenika kulture koji se odnose na religiju pripadnika bosanske crkve značajni su: Testamenat gosta Radina, iz 1460, Hrvojev misal iz 1399 i Hrvojevo ili Bolonjsko evanđelje iz 1404 godine na koje ćemo se kasnije osvrnuti.. Poznato je i Nikoljsko evanđelje; njega je pisao isti kaligraf koji je pisao i Bolonjsko. Iz tih pismenih spomenika koji se odnose na vjerovanja pripadnika bosanske crkve uočljivo je da se ta crkva držala starijih hrišćanskih načela morala i propisa i ostala u tom konzervatizmu do kraja svog postojanja. Izgleda da bosanska crkva nije voljela spoljašnji sjaj, što je bio razlog da nije gradila ni ve-

like monumentalne crkvene građevine već samo skromne male crkve po grobljima. Međutim bogata vlastela, a i mnogi crkveni dostojnici nisu prezirali luksuz i sjaj.

Iz dosada poznatih spomenika religioznog karaktera nismo dovoljno upoznati s kultom pokojnika iz vremena bosanske crkve. U grobovima koji su dosad prekopani ležali su kosturi opruženi nekad s prekrštenim rukama na grudima, nekad opuštenim niza se. U ovom drugom slučaju našlo se nekoliko puta da je donji dio ruke u laktu savijen prema gore. Rijetko se nađu prilozi uz mrtvace, što ne mora da znači da ih nije više bilo. Obično je to bio sitni nakit, prstenje, naušnice i sl. Nađe se i sitnog srebrenog novca, stranog i bosanskog. Kakvu je svrhu imalo prilaganje novca uz pokojnika nije nam poznato, ali se taj običaj sačuvao kod nas do danas. Od oružja uz mrtvaca našao se — ali vrlo rijetko — neki mač. Skupocjenog tekstila (svila, srebreni i zlatni brokat) našlo se u više slučajeva, razumije se u fragmentima koji su se jedva skupa držali. Mrtvaci su polagani u drvene ili od kamena lijesove, a izgleda da su nekad polagani i na golu zemlju grobnice i pokrivani koso postavljenim pločama u vidu krova. Neka vlastela pravila je i zidane grobnice, kao napr. tepčija Batalo ispod svog dvora u selu Varošluku kod Travnika. Vojvoda Hrvoje Vukčić počeo je da gradi u pećini pod kastelom u Jajcu grobnu crkvu koju danas zovu katakombom. Mrtvacima su se čitale molitve (testamenat gosta Radina), kako se to i danas radi. Od XIII vijeka pa dalje grobovi su pokriveni teškim kamenjem u obliku debelih ploča, sanduka i kućica (stećci). Kakvi su nadgrobni spomenici bili ranije, nije nam poznato. Možda su to bili spomenici slični ovima, samo od drveta koji su, razumije se, ubrzo propali. Uočilo se da su za groblja izabirana mjesta na uzvisinama koje se blago

spuštaju prema nekoj vodi ili dolini, ili na uzvisinama sa lijepim vidicima na okolinu u kojoj se nekad pokojnik kretao. Upravo ta mjesta su odabirana s nekim rafinmanom tako da i mi danas imamo pravo uživanje pri posmatranju okoline prirode koja se odatle prostire pred nama kao kakav mozaik oblikâ i bojâ.

Sl. 19. Ornamentirani stećak iz okolice Srebrenice (Ludmer)

Još je ljepše zadovoljstvo promatrati iz doline skupinu stećaka na nekoj uzvisini, sivosrebrenastog otsjaja na sunčanom svjetlu, koja se još više ističe zelenilom trave ili dubokim zelenilom šumskih pozadina. Znali su naši stari da spoje djelo svojih ruku sa djelom same prirode, ne bi li kako, po njihovom vjerovanju, i sebi i pokojniku olakšali dalje bivstvovanje.

Nekoliko lijepih i najznačajnijih skupina bosanskog Srednjeg vijeka (Radimlja, Olovo, Ludmer, Široki Brijeg, Kupres, Ljubuški) prikazali su nam zadnjih

godina naši naučnici, upoznali nas s tim materijalom i ukazali na njihovu važnost za proučavanje dijela kulture onog vremena.

Među pripadnicima bosanske crkve bila je pismenost vrlo razvijena. Zato i sretamo često na dvorovima velikaša krstjane u raznim misijama i službama. Krstjani kao monasi nisu se ženili, nisu radili kmetske poslove, ni služili kao vojnici i sasvim je razumljivo da su se oni po samostanima bavili pismenošću, naukom i umjetnošću kao i oni iz redova katoličke ili pravoslavne crkve. Dosada poznati autori sačuvanih kaligrafskih i ilustrovanih knjiga iz sredine bosanske crkve bili su redovno krstjani (monasi).

Na dvorovima vladara i plemstva živjelo se dosta po ugledu na Zapad. Održavane su i svečanosti povodom raznih događaja. Na dvorovima su držane muzičke kapele, bilo je žonglera i drugih artista. Priređivani su lovovi i natjecanja u oružju. Igralo se kolo. Pod velikim dvorom Pavlovića, Borčom kod Rogatice, ima i danas lokalitet Borište, mjesto gdje su vršene vježbe za turnire ili opšte vježbe u rukovanju oružjem. Na kamenim nadgrobnim spomenicima bosanskog Srednjeg vijeka, stećcima, ogleda se u plastičnoj dekoraciji primitivno prikazanoj i jedan dio života tadašnjeg plemstva.

Kako su se u dokolici zabavljali široki slojevi naroda nije poznato, ali da je bilo u svečane dane nekog veselja, ili u zimske večeri posijela, o tom nema sumnje.

Pored igre i zabave vlastelin se bavio, ukoliko nije bio zauzet vojnim ili državničkim poslovima, i nadgledanjem rada na svom imanju, kome je prvenstveno bila baza gajenje stoke, što je pored rudarstva donosilo vlasnicima najveće prihode.

Nošnja vlastele sličila je uglavnom nošnji plemstva u susjedstvu. Materijal za nju većinom se uvozio,

a bio je skupocjen. Naročito čoha, svila i kadifa. Nosile su se uske čakšire, uski haljeci i dolame. Svečana odijela bila su vrlo kićena, naročito pojasevi. Bili su poznati u Dubrovniku bosanski široki pojasevi. Pojas kneza Slavomirića bio je izrađen od srebrene žice, ukrašen pozlaćenim pločicama a težak 11 funti (preko 3 kg). Vojvoda Sandalj imao je pojas od crvene kože, ukrašen pozlaćenim srebrom. Žene su se kitile prstenjem, ogrlicama, narukvicama, obocima (minđušama) i bogato kićenim pojasevima. One iz redova oligarhije nosile su u kosi i nakite slične krunama od skupocjenog metala, ukrašene biserom. Ženska odjeća bila je uopšte skupa. Nije nedostajalo ni hermelina. Na nogama se nosila obuća od kože. U dobrunskoj crkvi, koju ćemo kasnije spomenuti, naslikani su neki bosanski plemići iz godine 1383 u dolamama obrubljenim zlatnim širokim porubom, ukrašenim sitnom dugmadi i širokim pojasevima.

Seljaci su nosili odijela od domaćeg sukna. Oduža košulja vezala se prostim pojasom preko uskih gaća. Slična odijela nosili su i monasi (krstjani), možda samo tamnija. Kakvu su obuću nosili široki slojevi naroda i monasi nije nam poznato, ali su to vjerovatno bili opanci. Glavu su pokrivali u hladnije vrijeme vjerovatno šubarama. Plemstvo je poručivalo iz Mletaka i neke šešire.

Vlastelin je uglavnom bio i nosilac oružane snage zemlje. On je vodio u rat i određen broj kmetova sa svoje zemlje i brinuo se za njihovo naoružanje i hranu. Oružje je bilo savremeno. Iz plastičnih dekoracija na nadgrobnim spomenicima (stećcima) onoga vremena vidimo da je to bio mač, luk sa strijelom, koplje, topuz, oklop i kaciga. Vlastelin je bio na konju a kmetovi su sačinjavali pješadiju, ali je i njih moglo da bude i na konju. Vladar je pored spomenutog naoružanja raspolagao i sa bacačima kamenja, a od

kralja Tvrtka dalje i sa vatrenim oružjem. Kralj Tvrtko I imao je i manju flotu na ušću Neretve, kojom je zapovijedao jedan mletački plemić.

Moral društva i pored strogih nazora bosanske crkve nije bio ništa bolji nego i u susjednim zemljama. Srednji vijek isticao se svuda pretjeranim bogomoljstvom s jedne strane, a često i s teškim greškama i zločinima s druge. Borba za lične interese gazila je sve, počev od najbliže porodice. Najteži prekršaj morala koji nam je poznat iz prošlosti Bosne onoga vremena jeste grabežno umorstvo koje je počinio nećak kralja Ostoje, Vuk, nad jednim dubrovačkim plemićem, s kojim je zajedno putovao da se dočepa njegovog srebra.

Napadi na trgovačke karavane i putujuće trgovce češće se spominju u pisanim spomenicima onoga vremena (Dubrovački arhiv).

Pravo i sudstvo bilo je u srednjovjekovnoj Bosni zasnovano na starim običajima. Vladar je bio vrhovni sudija, razumije se uz prisustvo izabrane vlastele i crkvenih velikodostojnika. Svaki vlastelin, župan i knez bio je sudija u svom krugu. Postojala je i porota (»sud dobrih ljudi«). Prilikom suđenja vlastelin bi sjedio na uzvišenijem mjestu, obično pod kakvim stablom. Izrađivane su u tu svrhu i kamene stolice od kojih nam je ostalo nekoliko primjeraka. Jedna od njih sa zanimljivim zapisom nalazi se u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu, a postoji gipsani odliv jedne od najljepših u srednjovjekovnoj zbirci istog muzeja.

Bosna je priznavala i pravo azila, koji je, izgleda, ležao u rukama bosanske crkve.

Pored stočarstva, koje je bilo vrlo razvijeno i donosilo glavni prihod imaocima, i zaostale poljoprivrede, najviše prihoda donosilo je rudarstvo. Najvažniji rudnici bili su u Kreševu, Fojnici, Srebrenici i Olovu. Vladar je davao rudnike u zakup. Zakupnici

su bili uglavnom Dubrovčani, koji su kovali i novce. Nadzor nad njihovim poslovanjem vršio je vlastelin, postavljen od vladara. Rudari su bili stranci, koje je narod nazivao Sasima. Na njih je ostala uspomena u imenima potoka i sela Sase kod Srebrenice. Bogatstvo srebreničkih rudnika izazvalo je velike borbe oko njih i one su vođene naizmjeničnim rezultatima između Bošnjaka, Mađara, Srba i Turaka.

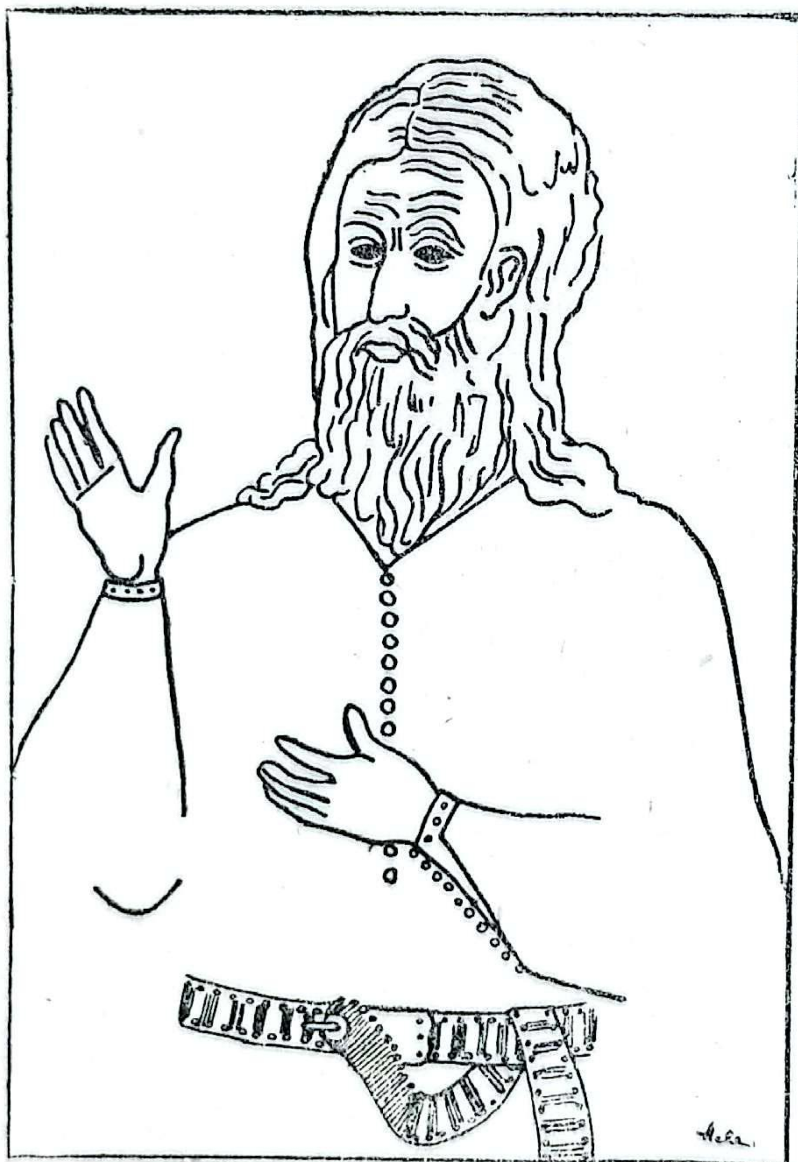
U blizini rudnika bio je podignut na zgodnom mjestu tvrdi grad za zaštitu rudnika i smještaj njegove uprave. Pod gradom se razvijao trg. Od ruda se najviše kopalo srebro i olovo, pa gvožđe. Od zaostalih spomenika koji se odnose na rudarstvo sačuvani su u ruševinama stari gradovi, podzemni hodnici gdje se vadila ruda i mnoštvo šljake. Takvih zaostataka vidimo oko Kreševa, Fojnice i Olova, a naročito oko Srebrenice.

Stočarstvo i rudarstvo uvjetovali su i razvoj žive trgovine. Izvoz smo ranije spomenuli. Glavni artikli uvoza bili su so i tekstil. Prenos trgovačkih artikala vršio se karavanima. Trgovina je bila u rukama Dubrovčana, koji su imali za to i naročite povlastice.

Sa tadašnjim zanatstvom u zemlji nismo dovoljno upoznati, ali znamo da je znatan broj naše omladine učio razne zanate u Dubrovniku, naročito zlatarski i slikarski. Na jednom stećku kod Vlasenice spominje se zlatar Dibac. Moramo pretpostaviti da je stolarski i drvodjeljarski zanat bio razvijen zbog toga što je i rudnicima trebalo mnogo drveta. Isti je slučaj i sa kovačkim i klesarskim zanatom. Nazivi nekih sela i lokaliteta »Kopljari«, »Štitari« i »Ostružnica« upućuju na to da je tada bilo i zanadžija koji su izrađivali koplja, štitove i ostruge.

Bilo je i neke domaće industrije. Spominje se u pisanim spomenicima izrada domaćeg sukna i pojaseva koje smo ranije spomenuli.

Slikarska umjetnost u Bosni gajena je oduvijek, ali nam je, nažalost, iz Srednjeg vijeka zaostalo vrlo malo spomenika. Naprijed smo naveli onu braću iz Zadra, koja su potkraj XII vijeka radila u Bosni na polju

Sl. 20. Slika bosanskog vlastelina iz god. 1383. Po fresci iz crkve u Dobrunu

zlatarskog i slikarskog zanata. Spomenuli smo takođe iz tog vremena i Miroslavljevo evanđelje; ono se sada nalazi u Beogradu, a pisano je i slikano u našim krajevima. Kaligrafija i slikanje knjiga bili su u rukama monaha bosanske crkve. Naročito se ističe među ovima Hval krstjanin, kako se sam naziva; on

je 1404 izradio Hrvojevo evanđelje, koje smo ranije spomenuli, i ukrasio ga mnoštvom prvoklasnih minijatura. One nose uticaj zapadne škole, iz čega možemo zaključiti da je Hval učio slikanje u susjednom Primorju. Evanđelje se nalazi sada u Univerzitetskoj biblioteci u Bolonji. Poznati su i drugi kaligrafi i slikari minijatura iz Srednjeg vijeka u Bosni, kao Stanko Kromirjanin koji je za kneza Batala napisao neke knjige i ukrasio ih minijaturama, zatim kaligraf Butko koji je za vojvodu Hrvoja napisao ranije spomenuti misal, ukrašen slikama, među njima i vojvodinom. Oba spomenuta umjetnika živjela su i radila na prelazu XIV u XV vijek. Valja nam spomenuti i Radosava krstjanina, kaligrafa i slikara, koji je napisao za krstjanina Goisava Apokalipsu Jovanovu u vrijeme kralja Tomaša i ukrasio je kićenim inicijalima i slikom samog kralja. Original te slike sad se nalazi u Rimu u knjižnici instituta za vjersku propagandu (de propaganda fide). Od drugih slikarskih djela nije nam gotovo ništa preostalo po čemu bismo mogli suditi o stanju slikarske umjetnosti Srednjeg vijeka u Bosni i Hercegovini. Razlog je tome vrlo osjetljiv i krhak materijal, koji lako propada, i uništavanje mnogih takvih djela u vrijeme dolaska Turaka. Slika Isusa, pred kojim kleči neki kralj, navodno Tomaš, a koja potiče iz jednog samostana u Bosni i nalazi se sada u Štrosmajerovoj galeriji u Zagrebu, biće mnogo kasniji rad nastao u vezi sa poznatim falsifikatima porodice Ohmućevića. U zaostavštini nekadašnje bosanske vlastele spominju se češće ikone, slikane vjerovatno u zemlji. Znamo inače da je dubrovački slikar Ivan Ugrinović radio na dvoru vojvode Sandalja, vjerovatno i na dvoru hercega Stjepana, a vršio je neke poslove i za vojvodu Ivaniša Pavlovića.

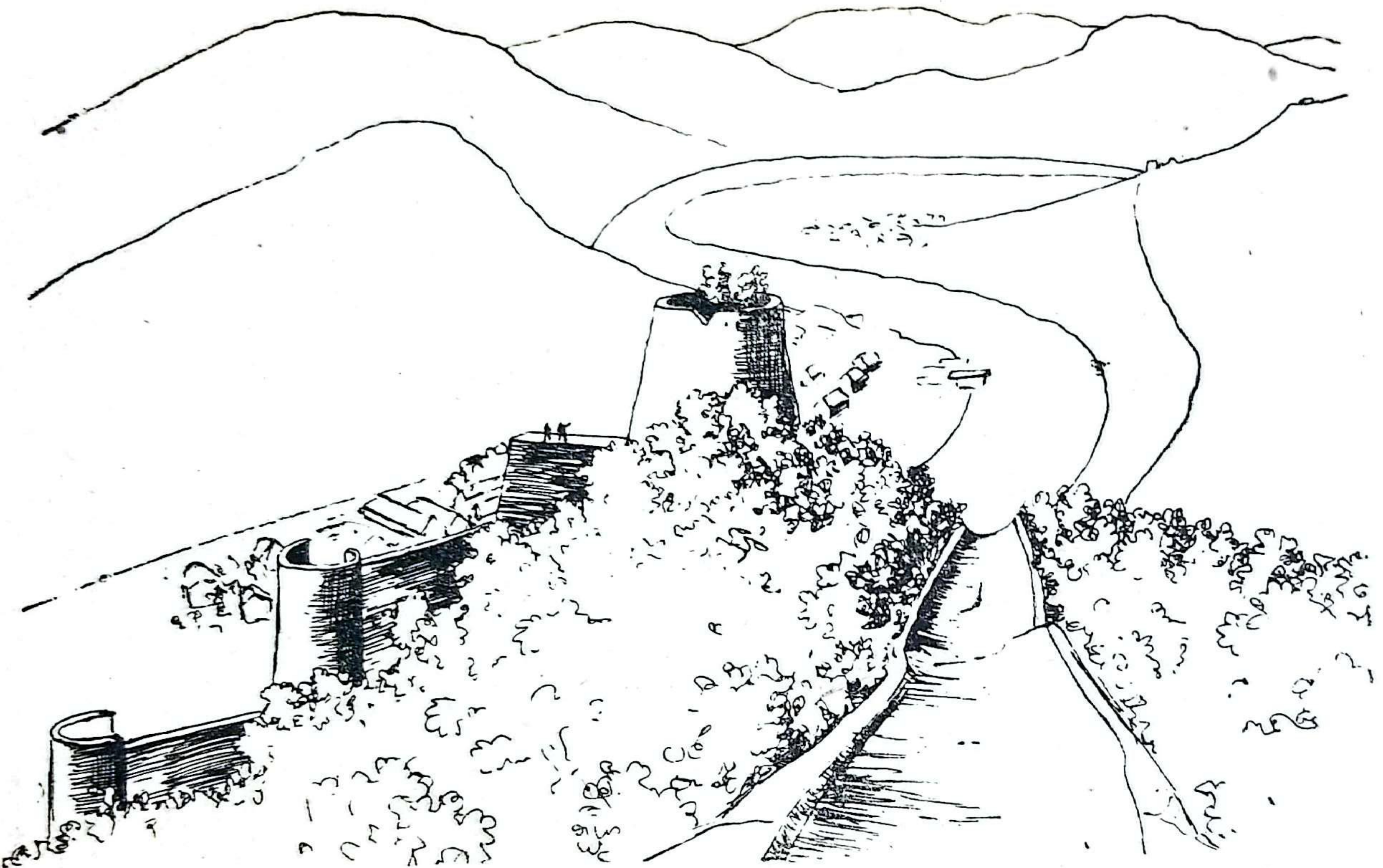
Najljepše slikarsko djelo Srednjeg vijeka u Bosni i Hercegovini, koje nam je, nažalost, ostalo samo u

fragmentima, oštećeno od strane Nijemaca u prošlom ratu, jesu freske iz 1383 godine na zidovima narteksa crkve u Dobrunu. One su za nas od važnosti ne samo kao slikarsko djelo nego i zato što su na njima prikazani i izvjesni bosanski plemići u tadašnjoj nošnji, među kojima i jedan protovestijar, vjerovatno vojvoda Mastan, koji je inače imao svoj dvor na Drežnici u Hercegovini. Slikar fresaka u dobrunskoj crkvi bio je prvoklasan majstor, školovan vjerovatno i u Primorju, jer se u njegovom radu, naročito u dobrom crtežu, osjeća i uticaj zapadne škole. Slike u bojama izvodio je velikom lakoćom i imao smisla za živ kolorit.

O vajarstvu Srednjeg vijeka u Bosni i Hercegovini nemamo skoro nikakvih podataka. Ako je bilo kakvih vajarskih djela po crkvama toga vremena, ona su propala kao i same crkve. Znamo međutim da su naši omladinci učili i vajarski zanat u susjednoj Dalmaciji. Jedan fragmentirani vajarski spomenik koji smo naprijed spomenuli možemo ukratko opisati. To je donji dio nekog velikog kamenog raspeća iz Glamoča. Noge Isusa vide se od koljena naniže, izvajane su čisto naturalistički, ali rustički, ukovane jedna preko druge. Pod nogama su dvije figure, lijeva veća, obučena u haljinu gore usku, priljubljenu uz tijelo, dolje vrlo široku, s mnoštvom nabora. Preko haljine ima prebačen otvoren ogrtač u vidu pelerine. Lijevom rukom drži se za glavu. Lice kao i ruka su vrlo oštećeni. Druga figura je znatno manja, odjevena je isto kao i lijeva. S njezine lijeve strane, nešto ispod pojasa, visi joj na uzici pravougaon predmet kao torbica. U desnoj ruci, uzdignutoj do samih stopala Isusa, drži kalež, a u lijevoj, takođe uzdignutoj drži otvoren svitak. Na spomeniku se ne može zapaziti da je imao kakvih slova. Rađen je od kamena vapnenca i naoko djeluje arhaično. Okolo je uokviren tordiranom vrpcom, a do nje ornamentom tzv. dijamantskom vrp-

com, koja se često vidi na spomenicima romanske epohe. Stoga bismo mogli i ovo vajarsko djelo datirati u jedanaesti ili dvanaesti vijek i pored toga što se dijamantska vrpca u našem Primorju vidi i na novijim spomenicima. S leđa je spomenik bio ravno otesan te se može zaključiti da je bio prislonjen uz neki zid. Sad se nalazi taj vrijedni fragmenat u lapidariju antičke zbirke Zemaljskog muzeja u Sarajevu pod brojem 245. Mogli bismo se ovdje osvrnuti i na plastične dekoracije sa stotina i stotina kamenih nadgrobnih spomenika (stećaka), koji su nam zaostali iz Srednjeg vijeka, ali moramo da primijetimo da su taj posao vršili seoski kamenoresci, većinom samouki primitivci ili učenici takvih, čija djela ne premašuju u pogledu umjetničke vrijednosti kamenorezačke tvorevine današnjih seoskih kamenorezaca. Ima međutim i nekih izuzetaka gdje se vidi da je majstor-klesar bio rođeni talenat ili učio zanat kod boljeg majstora, te imao smisla za formu, proporcije i čistoću obrade. Među te izuzetke spada majstor poznatog velikog stećka iz Zgošće, koji sad krasi vrt Zemaljskog muzeja u Sarajevu i pokazuje uglavnom umjetničke utjecaje susjedne Dalmacije. On je sav iskićen ljudskim i životinjskim figurama te biljnom ornamentikom. Ovamo ide i kameni stolac iz sela Bukovice, koji spada među najljepše spomenike te vrste kod nas, a čiji se odljev, kako smo ranije rekli, nalazi u Srednjovjekovnoj zbirci (gipsoteci) Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Njegovi okrugli dijelovi izrađeni i u dosta visokom reljefu, po svojoj obradi i iskorištavanju prostora pokazuju majstora koji je bio školovan na drugom vrelu.

Po pomnijoj formi i smislu za proporcije možemo ovdje spomenuti i stećak kneza Batića koji po tim oblicima spada među vrlo mali broj plastičkih ostvarenja dosta umjetničke vrijednosti. Spomenik se

Sl. 21. Kule starog grada u Zvorniku

i sada nalazi na svom prvobitnom mjestu u selu Kopošiću, Sreza visočkog.

Od mnoštva stećaka, ukrašenih plastičnim dekoracijama ističu se hercegovački, tehnički vještijom obradom, no zato često površnom, nasuprot onima u Bosni (gdje je kamen bio skuplji), obrađenim solidnije i duhovnije. Ko hoće da se bolje upozna s tim materijalom naći će ga u monografijama onih srednjovjekovnih groblja, koja smo ranije spomenuli.

Građevinarstvo u Bosni Srednjeg vijeka bilo je vrlo razvijeno, što nam potvrđuje ogroman broj zaostalih ruševina starih gradova. Majstori tih gradova bili su dorasli svakom terenu. Stotine metara visoke stijene, potrgane površine zemljišta, uski grebeni, bezvodica, nisu ih zastrašivali da podignu grdosije od zidina i visokih kula. Osnove tih gradova su najraznoličnije, jer je teren nametao arhitektu plan, a ne on terenu. Zidanje je izvođeno kamenom koji se našao pri ruci, a negdje je kamen dovlačen i s udaljenijeg mjesta. Kamen nije otesavan, već samo pritesan. Za svodove je upotrebljavana sedra. Plastičnih dekoracija nije se našlo nigdje u ruševinama gradova. Svaki grad imao je maticu, glavnu kulu, oko koje se grad dalje razvijao. Cisterna nije smjela da nedostaje. Ako je u gradu vlastelin stanovao, onda su u njemu podizane od drveta stambene zgrade u dvorištu, opasanom debljim zidovima. Rijetko je bila u gradu i neka zidana zgrada za stanovanje. Jedan od dobro očuvanih gradova Srednjeg vijeka, koje Turci nisu prepravljali, to je stari grad u Travniku. Najveći grad, zapravo utvrđeni dvor, čisto bosanske građevne djelatnosti, bio je Borač kod željezničke stanice Mesići—Rogatica; on je imao sedam kula, a sastojao se od četiri posebna dijela, koji su mogli i odijeljeno voditi borbu. Poznati su inače po svojoj arhitekturi, a i kao istoriski spomenici Hercegovi gradovi Blagaj, Soko

nad sastavcima Pive i Tare, Samobor iznad Ustiprače na desnoj strani Drine, koji je služio Hercegu kao ljetnjikovac, zatim bosanski gradovi Bobovac, gdje su čuvana vladarska insignija, Kozo-grad poviše Fojnice, Hrvojev Sokol na Plivi sa sedam kula, pod kojim je svojevremeno u ratu s Bošnjacima izgubio bitku mađarski kralj Ljudevit Veliki, dvorac Komotin kod Jajca, sam grad Jajce, stariji dio Tešnja i drugi.

Od stambenih ili drugih javnih građevina Srednjeg vijeka nije nam se ništa sačuvalo, jer su te građevine bile od drveta i danas se doista ne zna kako su izgledale. Od vjerskih građevina imamo vrlo malo ostataka, no oni pripadaju katoličkoj ili pravoslavnoj crkvi; dok nemamo ni jednu veću građevinu koja bi poticala iz djelokruga bosanske crkve, jer ona, kako je već spomenuto, izgleda nije marila da se i u građenju crkava ističe kakvim sjajem. To su bile uglavnom kapele po grobljima. O jednoj većoj takvoj crkvi imamo u pisanim spomenicima Dubrovačkog arhiva češće spomena, ali se to ne odnosi na crkvu kao veliku i lijepu građevinu, nego na njezin položaj koji je trgovcima i karavanima služio kao neki putokaz ili odmorište. To je nekadašnja glasovita crkva na Glasincu, od koje su nam do danas preostali samo temelji i u njenoj neposrednoj blizini mnoštvo stećaka. Ta crkva ležala je u državini Pavlovića, koji su imali na svom dvoru Borču i sveštenika bosanske crkve.

Najljepši arhitektonski spomenik Srednjeg vijeka koji se do danas sačuvao u svom prvobitnom izgledu, zahvaljujući srećnim okolnostima, jeste zvonik crkve sv. Luke u Jajcu. Taj zvonik, podignut potkraj romanske epohe, koja je kod nas nešto kasnila, ima četvrtastu osnovu. Visok je 25 m. Od polovine je razdijeljen profilisanim kordonima (pojasevima, gesimsovima) na tri kata, čije su sve četiri strane probijene triforama, tj. otvorima koji su sa po dva dvo-

struka stupca podijeljeni na tri dijela. Najgornji kat završava se niskim četveroslivnim krovom. Zvonik je sav od kamena. Izrada njegova upućuje na nekog, nažalost nepoznatog, domaćeg majstora, školovanog u Primorju, koji nije imao razvijeno osjećanje za ljepotu detalja, nego je izradio zvonik lijep samo u cjelini. Detalji su mu, naprotiv, dosta grubi i sirovi.

Zvonik je pripadao ranijoj manjoj katoličkoj crkvi, koja je vjerovatno nekom prilikom nastradala i kasnije proširena na današnju veličinu. Iza konačnog osvojenja Jajca, 1527, Turci su crkvu pretvorili u džamiju, a zvonik u minare. Džamija je izgorjela u vrijeme ustanka Husein-kapetana Gradaščevića. Danas je sve u ruševini osim zvonika.

Prilično sačuvana katolička crkva Srednjeg vijeka u Bihaću, današnja Fetija-džamija, djelo je hrvatskog neimarstva. Od nje je sačuvan lijepi portal gotskog stila i neki prozori. Ovamo bi išla i mala gotska crkva u Srebrenici, današnja Bijela džamija, koja je svoj gotski stil posve sačuvala. Ni ona nije djelo bosanskih majstora. Podigli su je ili dubrovački kolonisti ili saski rudari.

Od pravoslavnih crkava Srednjeg vijeka sačuvali su se dijelovi dviju većih crkava bazilikalnog tipa čiji su zidovi bili ranije slikani. To su crkva u Dobrunu kod Višegrada, koju smo ranije spomenuli, i crkva u Sopotnici kod Goražda. Dobrunska crkva spada u red manjih jednobrodnih bazilika, poluobličasto zasvođenih sa jednom polukružnom apsidom i narteksom (odjeljenje ispred glavne crkve). Imala je zidani ikonostas i troja vrata, po čemu se misli da je građena u XI ili XII vijeku. U unutrašnjosti je bila sva prekrivena slikama, njen glavni dio vjerovatno mnogo ranije od narteksa, koji je slikan 1383. Kasnije je dozidan i spoljašnji narteks, potkraj XVI vijeka i slikan 1606. Prigodom obnove crkve 1884 taj spoljašnji nar-

teks je porušen. U crkvenoj porti bilo je mnoštvo stećaka.

Crkva sv. Đorđa u Sopotnici kod Goražda zadužbina je hercega Stjepana. Podignuta je oko polovine XV vijeka. I ona je mala jednobrodna bazilika, zasvođena gotskim svodom s polukružnom apsidom. Nije imala narteks, a i ona je bila podignuta usred velikog broja stećaka. U XVI vijeku dozidali su pravoslavni kaluđeri sprijeda, mjesto narteksa, još jedan dio crkve, ali su ga zasvodili poluobličastim svodom. Ispred crkve je srednjevjekovna grobnica kneza Širinića sa natpisom. U tursko doba ova crkva sa svojim imanjem ležala je na timaru begova Sijerčića, koji su vjerovatno i o njoj kao timarskom dobru vodili brigu, te se tako i sačuvala do naših dana.

Pored naprijed spomenutih crkava sačuvane su nam i neke manje crkvice Srednjeg vijeka u Hercegovini i to crkva sv. Lazara u Vlahovićima, zatim mala crkva u Podkomu, obje u Srezu stolačkom i jedna u Grácu kod Ljubuškog. Sve spomenute crkve, osim dubrunske koja je zidana od tesane sedre, izgrađene su od lomljenog ili malo pritesanog kamena sa nešto dekorativnih elemenata tesanih od boljeg kamena.

C. TURSKO DOBA

Turci su već pola stoljeća pred konačno zauzimanje Bosne sjedili u njezinom središtu. Narod se ubrzo privikao na njihov način življenja i rada i na njihov način ratovanja, a to mu nije bilo teško, jer je u turskoj službi vidio i mnoštvo svojih suplemenika. Tako se pripravljala 1463 godina, kad su Turci bez po muke zauzeli konačno Bosnu i prisajedinili je svojoj imperiji. Pripadnici bosanske crkve prešli su dijelom pod okrilje islama, dijelom u krilo katoličke ili

pravoslavne crkve. Impresionirani turskom kulturom i snagom, oni su se polako njoj prilagođavali.

Zemlja je zadržala naziv Bosna, ali je postala turskom provincijom na čelu sa namjesnikom (vezirom). Dijelila se na sandžake, a ovi na manje jedinice. I Hercegovina je bila jedan sandžak u sklopu Bosne, no povremeno je bila i samostalan sandžak. Plemstvo je zadržalo svoje baštine, a ono koje je prešlo na islam sačuvalo je i ostala imanja i plemićke titule, samo pod turskim nazivima. Ipak, imanja izvan baština smatrana su državnim posjedom. Seljaci i građani mogli su zadržati kao nasljedni posjed samo svoje kuće s okućnicom. Sva ostala zemlja bila je državna i davala se u najam. Muslimani su na nju plaćali državi desetinu, a hrišćani su pored desetine plaćali još i trećinu uživaocu zemlje i po jedan dukat godišnje na mušku glavu, jer nisu bili obavezni da služe u vojsci.

Bilo je zemlje koju je sultan za sebe rezervisao. I ona se davala u zakup.

Uživaoci zemlje bili su uglavnom veliki i mali lenski posjednici (timarlije i zaimi). Posjedi s manjim prihodom od 20.000 akči (sitniji turski novac) zvali su se timari, a preko toga, do 100.000 akči prihoda, zijameti. Uspomenu na to sačuvali su do danas kod nas nazivi nekih lokaliteta, kao napr. Zijamet Crna Rijeka, jugoistočno od Sarajeva. Za uživanje tih dobara, njihovi vlasnici, zvani spahije, morali su na svaki poziv ići na vojnu, a prema veličini svog lena povesti sa sobom još jednog ili više naoružanih konjanika. Spahija s prihodom od 3000 akči išao je sam kao konjanik na vojnu.

Spahiska lena u vrijeme slabosti centralne vlasti, tamo od polovine XVII vijeka, prelazila su malo pomalo u nasljedna dobra. Seljak koji se zatekao ili nastanio na lenskoj zemlji nije bio zakonom vezan za

nju. On je bio kmet svome gospodaru, odnosno uživaocu te zemlje i, kako smo ranije rekli, mogao ju je napustiti ako je htio.

U početku turske vlade pa sve do u XVII vijek bilo je i hrišćana spahija i vojvoda (napr. Hrabreni-Miloradovići u Hercegovini). Inače su i hrišćani služili u vojsci ako su to htjeli, ali obično kao komoraši, putovođe, izvidnici ili čuvari komore. Od hrišćanskih roditelja nasilno su se oduzimala muška djeca (tzv. danak u krvi). Odabrana, zdrava djeca odvođena su u Carigrad i tamo kao pitomci izobražavani za elitni rod turske vojske, tzv. janjičare, koji su se kasnije u Bosni nazivali bašama. Pored spahija koji su činili gro turske vojske bilo je i drugih rodova, akindžija (izvidnička konjica), azapa (čuvari gradova), mustafhiza (glavna posada gradova), tobdžija itd. Glavna udarna vojska bili su janjičari i spahije, a izviđačka akindžije. Uglavnom svi konjanici, akindžije znali su i na svoju ruku u ranije tursko doba provaljivati i po dvjesta i više kilometara u tuđe zemlje i vraćati se sa uspjehom. Jedan od najpoznatijih zapovjednika akindžija potkraj XV vijeka bio je Alibeg Mihajlović (Mihaloglu), koji je bio i prvi zapovjednik osvojenog grada Zvornika. Bilo je vremena kad udaru janjičara i spahija, u bitkama koje su Turci vodili po Evropi i Maloj Aziji, nije mogla odoljeti nikakva protivnička vojska.

Turci su znali u ranije vrijeme sve do konca XVIII vijeka da se koriste vatrenim oružjem bolje nego ijedna druga vojska. U planinskim krajevima ili za dužih opsada gradova lili su topove na licu mjesta. Takav slučaj bio je i kod opsade Jajca 1464. Putnici XVII vijeka spominju pod Zvornikom jedan veliki top kroz čiju se cijev mogao provući čovjek.

Bošnjaci su služili i u turskoj mornarici i postizali u njoj časti sve do admirala (kapudanbaša).

Namjesnik — odnosno vezir — predvodio je vojsku u ratu. Bošnjaci su se ubrzo pokazali kao najbolji vojnici turske carevine i po tome je Bosna mogla da uzurpira pomalo privilegisan položaj. Bilo je dosta vezira rođenih Bošnjaka.

Vezir je upočetku imao svoje sjedište u Sarajevu, a kasnije u Banjaluci, pa u Travniku, gdje je ostao od 1639 do 1850. Tada je Omerpaša prenio opet vezirsku stolicu u Sarajevo. Vezir je imao pored svoje garde i niz raznih službenika. Uz gardu je imao i muziku koja ga je pratila na službenim putovanjima. Za sjedište vezira podizane su i posebne monumentalne građevine koje su se zvale po turskom konaci. Najljepši konak bio je svojevremeno u Travniku, no on je nažalost porušen u naše vrijeme. U ruke vezira je skupljena sva vlast, vojna i civilna. Vjerski ljudi, ulema, imali su naročit ugled i prisustvovali su svim važnijim državnim poslovima. Tako je na fetvu šeika Ali-Bestamija mogao biti pogubljen i posljednji bosanski kralj Stefan Tomašević.

Vezir je imao, svoje prihode u izvjesnoj visini od ubiranja poreza, raznih zakupa i carina, inače je državna blagajna na porti isplaćivala ili naređivala isplate svim vrstama službenika koji su bili na plati.

Turaka je u Bosni bilo vrlo malo. Gro stanovništva bili su rođeni Bošnjaci i Hercegovci. Pravi Turci teško su se odlučivali da se nasele stalno u Bosni.

Narod su sačinjavali uglavnom seljaci, muslimani i hrišćani — pravoslavni i katolici, koji su se bavili stočarstvom i poljoprivredom, zatim građani manjih i većih gradova. koji su se bavili raznim zanatima, trgovinom i naukom (učitelji, nastavnici, sudije i dr.).

Dok je u ranijem Srednjem vijeku bila uglavnom jedna crkvena vlast u zemlji, u doba Turaka je Bosna imala tri glavne konfesije. Sveštenstvo kod pravoslavnih i katolika bilo je većinom samostansko, dok

je svjetovnog bilo vrlo malo. Veća razlika u tom pogledu je bila kod muslimana, ali su i oni imali veliki broj derviša, pripadnika raznih rodova.

Pismenost je bila vrlo razvijena po samostanima, a i po tekijama, a dopunjavana je i književnim radom hodža, vojnika i kadija. Hrišćani su se bavili najviše pisanjem i prepisivanjem vjerskih knjiga i pjesama, a muslimani pored toga najviše filozofijom. U prvoj polovini XVI vijeka podigli su pravoslavni hrišćani u Goraždu štampariju, kako bi što bolje unapredili vjersku književnost. Muslimani su sastavljali svoja djela na turskom jeziku, rjeđe na srpskohrvatskom. Od književnih spomenika koji su nam preostali iz turskog doba najznačajniji su: Sudijevi komentari na Rumijinu »Mesneviju« (XVI vijek), poznato djelo o misticil; pjesme Derviš-paše, porijeklom Hercegovca (XVI vijek), među kojima se nalazi i jedna pjesma Mostaru; zatim djela poznatog Hasana Kjafije (XVII vijek), naročito »Nizam ul-alem (Uredba svijeta) i djela Nerkesijina (Nihalistan), pravnička djela Ahmet-efendije Mostarca (XVII v.) i Gaibijini komentari na djela istočne mistične filozofije (XVII v.), Muhjudina Arebije, te istorija bitaka od Mustafe Pruščaka. Mustafa je umro na Pruscu oko polovine XVIII vijeka. On je opisao bojeve što ih je sa velikim uspjehom vodio bosanski vezir, poznati Alipaša Hećimović, sa Austrijancima oko Banjaluke. Pobjede Alipašine nad bolje opremljenom austriskom vojskom bile su u Bosni posljednji odjek nekada slavnih podviga bosanskih spahija. Važno književno djelo je i Bosnevijina Potur Šahidija, naš najstariji rječnik.

Među pjesnicima koji su pjevali i na našem jeziku, javila se i jedna žena: Umihana Čujdina.

Narodna pjesma, junačka i ženska, stvarala se poglavito u pograničnim krajevima gdje je bilo i više uslova za to.

Život na dvorovima velikaša u tursko vrijeme bio je živahan i raznolik. U unutrašnjosti zemlje živjelo se po većim i manjim kućama, građenim po turskim tipovima i potrebama, a po granicama u višespratnim kulama. U svečanim zgodama bilo je i svirke i pjevanja te natjecanja u raznim sportovima. Trkačka grla naročito su gajena i velike svečanosti nisu mogle biti bez trka. Lov i oružja bili su najdraže zanimanje plemstva u dokolici. Isto kao i ranije. Lov sa sokolima sačuvao se sve do austrougarske okupacije. Ženski svijet zabavljao se međusobnim posjetama, gdje je bilo društvenih igara, pjevanja pa i sviranja.

U ljetnje doba išlo se na ljetnja imanja i obično ostajalo dok se ne pokupi ljetina.

Nošnja građana bila je živopisna i bogata krojem u modi Orijenta. Gdje je moglo da bude, tjerao se i luksuz: svila, kadifa, čoha, skupocjeni vezovi i najfinija koža bili su glavni materijali od kojih su krojena odijela i obuća, vezena često zlatnom i srebrenom žicom. Dobar dio tih materijala uvozio se sa Istoka, ali i iz zapadnih zemalja.

Namještaj po kućama je takođe bio bogat, a sastojao se uglavnom od sećija, prekrivenih ćilimima, ugrađenim nišama, ormanima i ostavama koje su pokrivale po čitav zid. U njima i na njima bilo je poređano skupocjeno posuđe, naročito metalno. Na drugom zidu visjelo je bogato ukrašeno oružje.

U Etnografskom odjeljenju Zemaljskog muzeja u Sarajevu imamo mnoštvo najljepših primjera nošnje, kućnog uređaja, oružja i posuđa iz tih vremena.

Na selu se živjelo kao i dotada. Kmet je ostao kmetom i davao državi i vlasnicima imanja daće koje smo naprijed spomenuli. Musliman težak bio je u nešto boljem položaju, već samim tim što ga je štitila religija koja je bila jedino priznata kao državna. Stanovalo se u drvenjarama, ali je pomalo ulazio u običaj

i bolji način podizanja zgrada, bilo od ćerpiča, bilo od kamena, ili dolje od kamena gore od ćerpiča, ili na bondruk (ćerpič uglavljen u kostur od direka). Živjelo se pokraj ognjišta, ali je bilo i zemljanih peći. Seljak je nosio odjeću od domaćeg sukna i domaćeg platna. Slavio je razne vjerske praznike i tom prilikom priređivane su i razne narodne igre.

Turska država je uređenje svoga sudstva prenijela i na Bosnu. U vezi s tim zemlja je bila podijeljena i na kadiluke, koji su imali i svoje rangove, i svoje sudije (kadije), preko kojih je išla i opšta službena pošta. Zahvaljujući tome što su kadije vodile posebne knjige i u njih unosili kopije te pošte, s jedne strane, a isto tako i razne lokalne odluke i rješenja, danas su nam te knjige od velike koristi kao dokumentacija za ocjenjivanje i proučavanje mnogih detalja iz života i rada našeg svijeta u tursko vrijeme.

Iako su postojale sudije (a bilo je i viših sudija), ipak je pravo suđenja vršio često veliki posjednik, kapetan, sandžakbeg i dr. Pravni propisi bili su razrađeni do sitnica, naročito u vezi sa zakupom, trgovinom i rudarstvom, ali se često nisu dovoljno poštovali, ili se nikako nisu poštovali. Osobito kad je bio u pitanju kmet. Sa slabljenjem turske države ta se pojava sve više ispoljavala, a zahvatila je konačno i službenike na visokim položajima, koji su često postajali i buntovnici.

Seljačko stanovništvo zanimalo se stočarstvom i poljoprivredom i ono se i pored teških davanja lijepo razvijalo. No nije to bilo jedino zanimanje seljačkog stanovništva.Seljak se bavio i sječom šume, drvorezbarstvom, tkanjem domaćeg platna, sukna i ćilima. Sirarstvo i voćarstvo bili su u nekim krajevima na velikoj visini, a gotovo svako seosko kućanstvo

se bavilo suhomesnatim proizvodima. Bilo je i seoskih kolara i klesara.

Rudarstvo je pod turskom vlašću ubrzo nazadovalo tako da država nije imala od njega velike koristi kao što je imala u Srednjem vijeku.

Gradsko stanovništvo po većim i manjim mjestima bavilo se trgovinom, raznim zanatima i ponešto industrijom. Postojala je neko vrijeme i teška industrija (livnica topova u Travniku). Zanatstvo i trgovina razvili su se najviše zbog potreba vojske, a zatim i u vezi s podizanjem mnogih varoških i gradskih naselja koja su postala sjedišta plemstva. Etnografsko odjeljenje Zemaljskog muzeja u Sarajevu obiluje predmetima zanatske proizvodnje i kućne radinosti turskog doba. Trgovačke veze sa Dubrovnikom, Trstom, Mlecima i Bečom doprinosile su i kulturnom uzdizanju i životnom standardu gradskog stanovništva. Još i danas se može naći po starijim, nekad bogatim, trgovačkim kućama izanđalog venecijanskog posuđa, staklenih luksuznih čaša i ogledala u baroknim okvirima. Trgovinom i zanatstvom bavili su se stanovnici svih konfesija. Izvoz krzna i učinjene kože bio je na velikoj visini. Kovački i kujundžiski radovi iz Bosne, naročito sarajevski, bili su nadaleko poznati i cijenjeni. Uvozio se uglavnom skupocjeni tekstil sa Istoka i Zapada.

Vezani porijeklom za istočnu i vizantisku kulturu, koje su znali prilagoditi svojim vjerskim, vojničkim i svagdašnjim potrebama, Turci su donijeli u Bosnu mnogo novosti u umjetničkom životu i one su u velikoj mjeri izvršile uticaj na domaći živalj. Naročito je tu svoju ulogu odigrala arhitektura, koja je bosanskom živopisnom pejzažu dala još živopisniji izgled.

Način građenja skoro se potpuno izmijenio, a uveden je i novi građevni materijal: pečena i nepečena cigla, tesani kamen i u znatnoj mjeri olovo i gvožđe.

U konstrukcije monumentalnih zgrada ušli su novi konstruktivni elementi: oštri, polukružni i plitki lukovi i svodovi, tankovijasti stupci i pilastri sa jakim profilisanim postoljima i kitnjastim kapitelima, trompe i pandantivi (pomoćne konstrukcije za prelaz iz kvadrata na krug), tamburi (podnožja kupola) i kupole velikog raspona. Velika građevna epoha Husrefbegova koja se nastavila na raniju Isabegovu privukla je mnoštvo prvoklasnih graditelja, dobrih zidara i kamenorezaca, ciglara, štukatera (majstora koji su naročitom smješom izvodili unutrašnje dekoracije zgrada), drvorezbara, bojadžija, limara, kujundžija, livaca olova i drugih, i oni su stvarali nove kadrove u daljem razvoju arhitekture, elastične i svijetle; ova je u Bosni i Hercegovini zamijenila raniju, silnu u naponu snage, ali često mističnu, mračnu i sirovu. Husrefbegova epoha nastavlja se zapravo kroz cio XVI vijek, a dopunjavala je živa građevna djelatnost srpske pravoslavne crkve; ona je u drugoj polovini toga vijeka podigla desetinu velikih monumentalnih manastirskih crkvenih građevina u Bosni i Hercegovini, služeći se i dekorativnim arhitektonskim elementima kojima obiluje islamska građevna djelatnost Husrefbegove epohe. To nije ni čudo: na sve strane zaposleni majstori gradili su u isto vrijeme i muslimanske i hrišćanske građevine. Nije se pitalo ko je kakve vjere, nego šta zna da uradi.

To vrijeme — upravo XVI vijek — bilo je zlatno doba arhitekture u Bosni i Hercegovini. S njegovim prolaskom to zlatno doba naglo prestaje, tako da u kasnijim stoljećima tek tu i tamo bljesne odraz sjajne prošlosti. Razlog su tome sve teži ratovi što ih je vodila turska imperija na sve strane, a oni su nemilosrdno gutali prihode svih vrsta sve do konačnog posrtanja i sloma.

Urbanistički nepisani zakon nosio je glavnu i tipsku oznaku: trgovački i zanatski dio varoši u sredini (čaršija), a od njegove periferije dalje stambene četvrti. Na taj način riješilo se dvoje: tišina u stambenim četvrtima, a manje gužve u čaršiji.

Monumentalne vjerske i druge javne građevine podizane su na mjestima koja je odredio sam osnivač, obično na istaknutim mjestima po stambenim četvrtima ili u čaršiji, ali gdje mogu i najkorisnije poslužiti. Ovamo spadaju bogomolje s njihovim haremima (grobljima) i česmama, škole, tekije, sat-kula, sanitarni uređaji (česme, vodoskoci i banje), turbeta, velike trgovačke i ugostiteljske radnje (bezistani i karavan-seraji).

Stambene građevine podizane su tako da su imale dosta sunca, vazduha i vode s lijepim vidicima, dvorištem i vrtom. Svaka je bila za sebe ograđena, a bogatije su bile podijeljene na muško i žensko odjeljenje ili su imale posebnu zgradu za žene. Na gospodarskim imanjima uključivale su se u tu zajednicu i gospodarske zgrade.

Hrišćanski i jevrejski svijet živio je uglavnom u svojim četvrtima ili izdvojenim selima. U poređenju s muslimanskim, njihove kuće bile su po vanjštini skromnijih dimenzija i fasada. U svojoj unutrašnjosti naličile su po uređaju na muslimanske.

Njihove bogomolje u varošima bile su vrlo skromnih dimenzija i ukrivene od pogleda spolja visokim zidovima. Manastiri sa svojim crkvama, često i vrlo monumentalnim, podizani su po zabačenim planinskim krajevima, na mjestima gdje je bilo dovoljno vode, građevnog materijala i obradive zemlje.

Od saobraćajnih monumentalnih građevina ističu se kameni mostovi na jedno, dva i više okana.

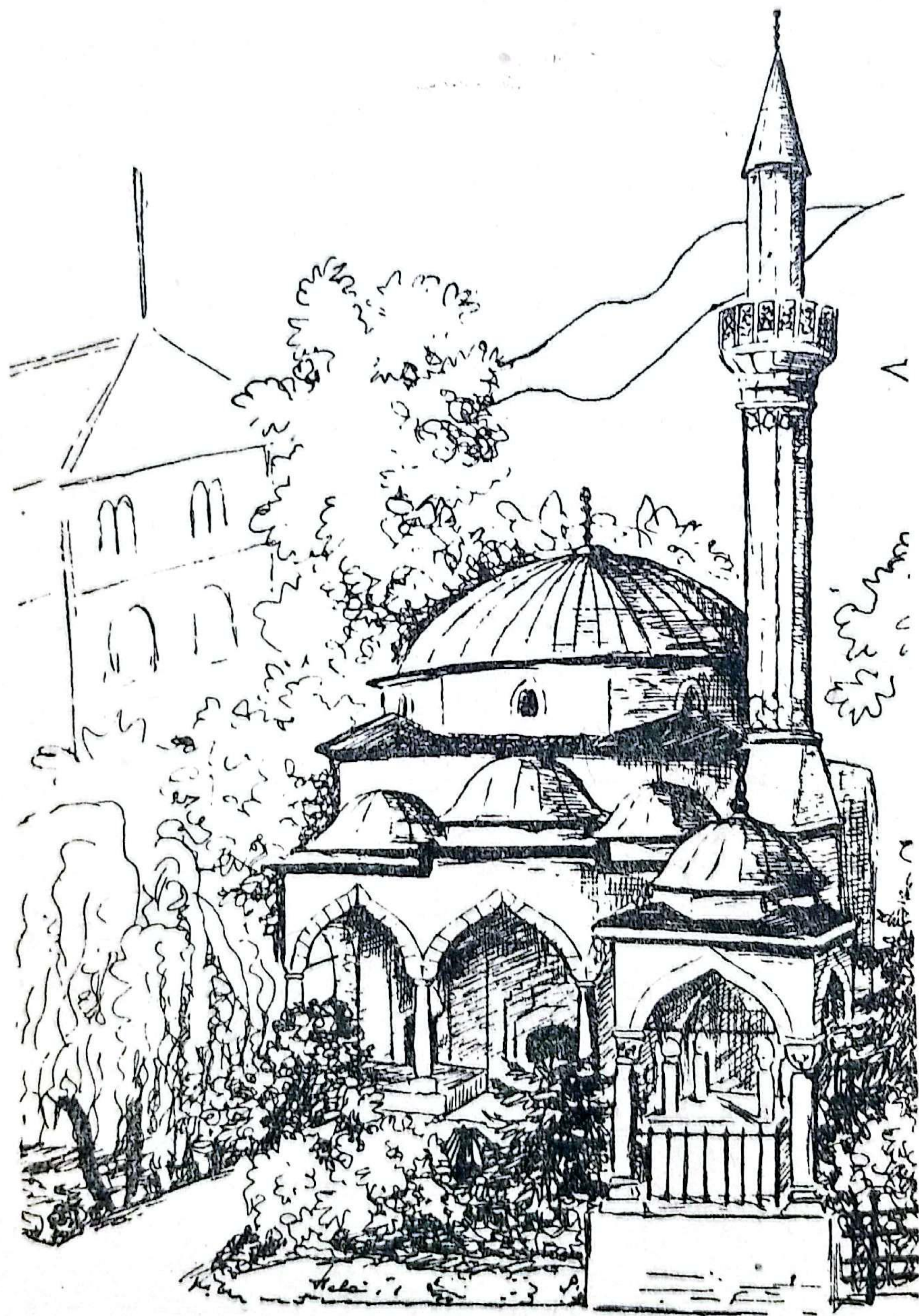
Raniji stari gradovi i utvrđeni dvorovi koji nisu mogli služiti novonastaloj situaciji porušeni su, a

ostali — većinom duž granica, ili na jakim saobraćajnicama — adaptirani su za novi način ratovanja. Turci su tu primijenili, a i dalje primjenjivali, svoja iskustva, sticana u ratovanju na ogromnoj teritoriji od Eufrata do našeg Jadrana. Gradovi su u prvom redu počeli da dobivaju tabije — zaravnjene prostore za plasman artileriskih oruđa. Tabije su postavljane na onim stranama tvrđave odakle joj se moglo lako topovima sprečavati podilaženje. Na zapuštenim tabijama naći ćemo i danas uređaje koji su nekad služili za zaštitu pojedinih artileriskih oruđa, kao napr. na Tešnju ili Zvorniku. Stare pravougaone kule zadebljane su i zaokružene ili su dobile oklop sa dvanaest do šesnaest uglova da bi se topovska zrna, koja u prvo vrijeme nisu imala veliku udarnu silu, odbijala na kosinama zidova (Počitelj, Zvornik, Travnik, Ostrožac, Kladuša i dr.). Visoki srednjovjekovni zidovi utvrđenja zadebljani su i ojačani tako da su s unutrašnje strane skoro do vrha zasuti zemljom i kamenom i tako sačinjavali bedem koji se nije rušio ni od najvećih topovskih projektila. Često su u takvom bedemu izgrađivane podzemne prostorije (kazamati), koje su služile kao spremnice bojnog materijala ili kao stambene prostorije vojnika. Na zvorničkom gradu te prostorije koje su izgrađene na svodove od dobro tesanog i brižljivo spojenog kamena imale su i niz kamina za zagrijavanje. Na mjestima gdje je pristup bedemu bio lakši iskopao bi se ispred njega široki i duboki jarak (šarampov), čije bi se strane obzidale glatko otesanim kamenom (Zvornik). U ravnicama bi se u te šarampove napuštala i voda (Banjaluka, Gradiška).

Pod gradovima su se kao i ranije — u Srednjem vijeku — razvijala naselja, najprije vojnička a zatim opšta. Od tih naselja kasnije su se razvili i veći gra-

dovi kao Banjaluka, Prijedor, Gradiška, Brod, Tuzla, Zvornik, Travnik itd.

Vjerske građevine razasute su po cijeloj Bosni i Hercegovini. Mnoge od njih pretstavljaju kao građevine naše najljepše spomenike kulture. Podigli su ih ljudi iz privatne inicijative kao svoje zadužbine. Kod hrišćana obično pribiranjem milodara, ali je bilo i pojedinačnih osnivača (ktitora). Od spomenika te vrste najznačajnija je kod nas džamija što ju je podigao 1531 u Sarajevu tadašnji bosanski namjesnik Husrefbeg, čije su građevine bile za Sarajevo od prvoklasnog značaja u njegovom razvoju. Njegova džamija, zvana »Begova«, dominira i danas svojom monumentalnošću starim trgovačkim i zanatskim centrom Sarajeva. Njena glavna kupola podiže se 26 m nad ulicama, a masivno minare oko 45. Građevina djeluje više svojom ogromnošću nego otmjenošću linija i formi. Velika središnja, glavna prostorija kvadratnog oblika, koja nosi niski tambur i tešku kupolu velikog raspona, proširuje se sa strana u dvije manje kvadratne prostorije, pokrivene također kupolama a s leđa u dugu pravougaonu prostoriju u kojoj su mimber i mihrab. Ta prostorija pokrivena je polukupolom. Sprijeda je predvorje podijeljeno sa četiri glomazna okrugla stupca u šest dijelova — pokrivenih sa šest malih kupola. Svi ti prizidani dijelovi imaju i konstruktivan zadatak, a to je podržavanje potiska kupole, koji se preko glavnih zidova prenosi i na njih. Unutrašnjost ove velike muslimanske bogomolje iskićena je bogatom štukaturom, kameno — i drvorezbarijama. Naročito se u tom pogledu ističu raskošne dekoracije stalaktita u velikim pandantivima glavne prostorije, konhi mihraba i portala. Upada u oči da minare ove džamije nema skoro nikakvih dekoracija i djeluje samo svojom masivnošću. Čini se, kao da se njegovo izgrađivanje požurivalo.

Sl. 22. Alipašina džamija u Sarajevu (1560)

Plemenitošću formi i ljepotom linija nadmašuje ovu građevinu znatno manja džamija koju je u Sarajevu podigao skoro 30 godina kasnije (1560) Alipaša, bosanski namjesnik, rodom iz okolice Sarajeva. Ona se odlikuje i svojim precizno obrađenim detaljima, a kao centralna građevina sa kupolom upravo može da posluži kao primjer. Izgleda da je nešto kasnije (1566), baš po ugledu na ovu malu džamiju — ukoliko to nije bio isti majstor — podignuta na mjestu jedne starije džamije mnogo veća tzv. »Careva džamija«, koja je imala i sprijeda i sa strana arkade. Današnji njezin izgled je kasnija prepravka.

U Sarajevu je bila znamenita po svojim dekoracijama i »Kemaludinova džamija«, koja je, nažalost, porušena još prije prošlog rata da bi ustupila mjesto današnjem vakufskom oblakoderu. Džamiju je podigao hodža Kemaludin oko polovine XV vijeka — možda 1540. Na njoj se isticao lijep kameni portal sa ispreletenim rozetama, remek-djelo nekog vještog kamenoresca. Plafon u unutrašnjosti bio je izrađen od sitnih raznobojnih daščica, prirodne boje, koje su sačinjavale u svojoj kompoziciji izgled velikog ćilima. Vrlo su dekorativni bili i sitni stalaktiti u pandantivima glavne prostorije i konhi mihraba. U prozorskim otvorima ove džamije bili su djelomično očuvani krasni polihromni vitroi, sastavljeni od ploha sličnih pčelinjem saću. Po 165 ćelija bilo je u svakom prozoru, čija je forma bila izrađena u štuku. Stakla su bila crvene, bijele i plave boje. Iznad vitroa postavljene su do vrha prozora perforirane kamene ploče, malo remek-djelo nepoznatog kamenoresca. Mimber je bio izrađen u krasnoj drvorezbariji i obojen, a isto tako mahfil. Osnivač džamije bio je svakako kulturan čovjek, jer je imao smisla za ljepotu, a da je za podizanje džamije pozvao prvoklasne majstore, o tom nema sumnje.

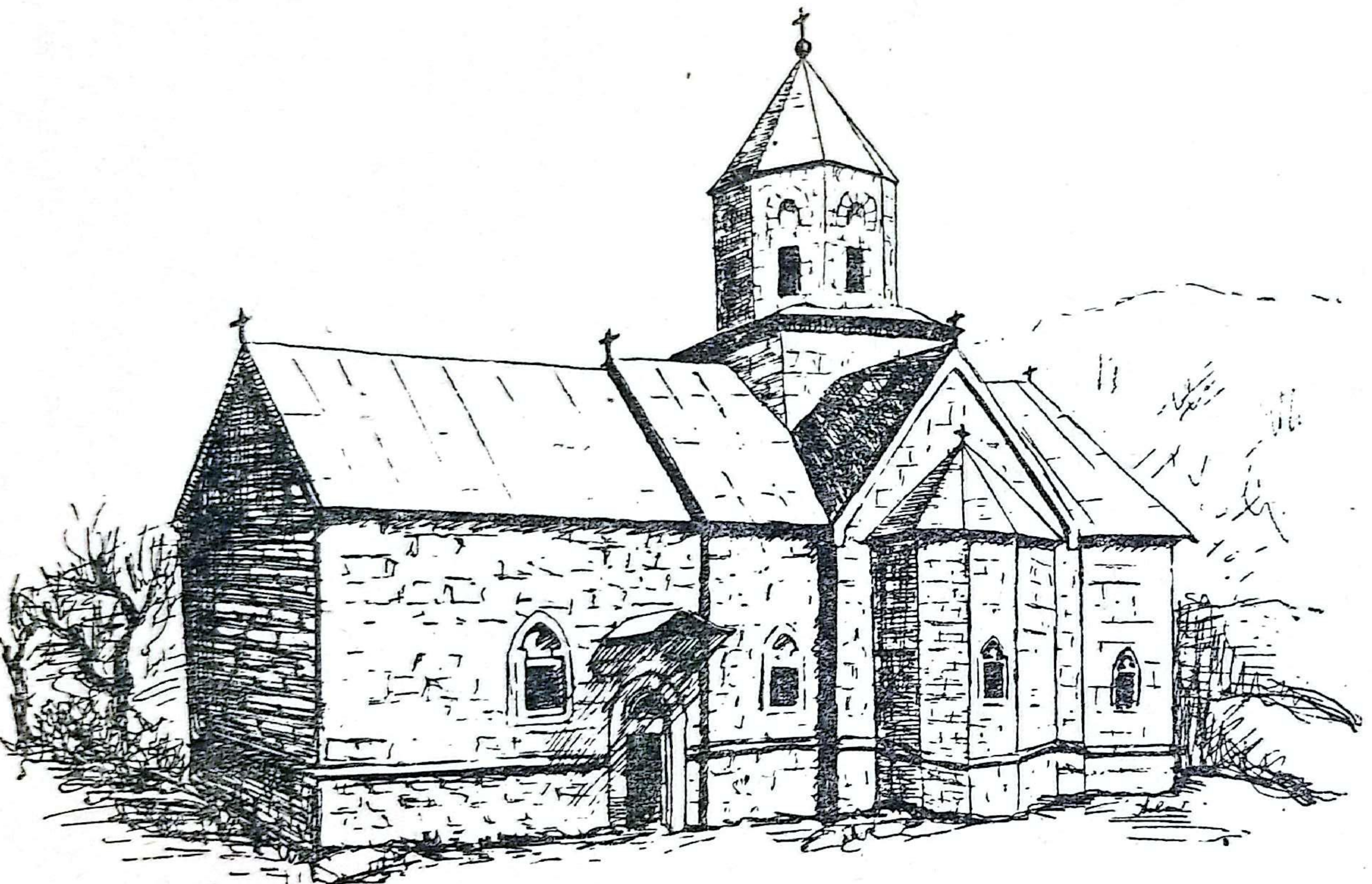
Među ostalim mnogim džamijama u Bosni i Hercegovini ističe se Ferhadija u Banjaluci i svojom veličinom i osnovnim rasporedom, podignuta od Ferhad-paše Sokolovića 1579 godine. Njezinu monumentalnost podiže još više blaga uzvisina na kojoj je podignuta. Izgrađena je sva od tesanog kamena. Zatim Jusuf-pašina džamija u Maglaju, zvana »Kuršumlija«, iz druge polovine XVI vijeka, koja se svojim usklađenim formama, tankovijastim minaretom od glatko tesanog kamena i vitkim kamenim stupovima takmiči ljepotom sa Alipašinom džamijom u Sarajevu. Njezinu monumentalnost podiže takođe srećno odabran položaj na uzvisini pored rijeke Bosne, a njena bljeŝtavost tamne sjenke šumovite pozadine. Karađozbegova džamija u Mostaru iz 1557 godine jedna je od mnogih zadužbina Hadži-Mehmedbega, zvanog Karađoz. Izgleda da se Mehmedbeg razumijevao prilično u građevinarstvo, jer je — kako se zna — bio nadglednik izgradnje starog mosta u Mostaru. Njegova džamija po lijepim skladnim proporcijama i svojom kamenom dekoracijom spada među nekoliko naših najboljih arhitektonskih ostvarenja svoje vrste. Ovamo bismo dodali malu Roznamendžinu džamiju iz 1620, takođe u Mostaru, koja se ističe svojim prekrasnim detaljima i perforiranim pločama na prozorima. Po spoljašnjoj ljepoti i unutrašnjim slikama i kamenorezačkim dekoracijama i arabeskama, naročito se ističe među svim građevinama turskog doba u Bosni Aladža džamija u Foči, podignuta 1551 od strane inspektora rudarstva Hasana Nazira. Džamiju je gradio Ramadanaga, neimar iz škole poznatog turskog graditelja Mimar Sinana. Šišman Ibrahimpašina džamija u Počitelju, sagrađena je 1563 od lijepog tesanog kamena sa vitkim minaretom u krasnoj okolici starog grada Počitelja. Ferhadija u Tešnju, sagrađena 1564, zanimljiva je po tome što su joj i glavno veliko kube

i sva tri mala kubeta nad predvorjem izvedeni vrlo vješto od sitnih daščica. Kad je u Prvom svjetskom ratu nasilno skinut olovni pokrivač kubeta, podignut je nad njima obični četveroslivni krov, tako da se danas kubeta vide samo iz unutrašnjosti.

Po svome unutrašnjem izvođenju zanimljiva je džamija Handanija u Pruscu, podignuta 1617 od strane nekog Handanage. Njezin strop izgrađen je takođe od sitnih daščica u obliku poligonalne kupole. Sličan strop ima i džamija Tabačica u Mostaru i Gazanferija u Banjaluci.

Jedinstvena po svojoj arhitekturi je Sulejmanija džamija u Travniku, koju je na temelju izgorjele džamije Sopa Salan Ćamilpaše (oko 1757) podigao 1817 Sulejmanpaša Skopljak, zadržavši preostale dijelove koji su sačinjavali bezistan i trijem od arkada sa zapadne i južne strane. Iznad toga, na kátu, nalazi se stvarna bogomolja, ukrašena u unutrašnjosti lijepom drvorezbarijom, a spolja prvobitno naturalistički obrađenim biljnim ornamentima u tempera boji, po čemu je dobila i ime Šarena džamija.

U vrijeme velikog vezira Mehmedpaše Sokolovića i njegovog rođaka patrijarha Makarija (druga polovina XVI vijeka), Srbi su podigli u Bosni nekoliko monumentalnih crkvenih građevina. Podizane u najživljoj građevnoj epohi u Bosni, one nose u svojim dekoracijama i elemente islamske arhitekture. Od tih građevina ističu se svojom veličinom i izvanrednom arhitekturom, koja ne zaostaje nimalo za najboljom muslimanskom, Papraća na izvoru Spreče, crkva manastira Ozrena, Tamna na rječici Tamni, sjeverozapadno od Zvornika, Lomnica kod Šekovića, Mošćanica u Kozari, zatim bivša stara crkva u Vozućoj koja je porušena i na njezinom mjestu podignuta nedavno nova u istom stilu i crkva, zvana Gostović kod Zavidovića, koja je danas u potpunoj ruševini.

Sl. 23. Crkva manastira Moščanice u Kozari (XVI v.)

Male crkvene građevine u Hercegovini, koje su u isto vrijeme ili nešto ranije i kasnije podizali Hrabreni Miloradovići, vojvode i spahije u turskoj službi, po svojoj arhitekturi nemaju neke vrijednosti.

Papraća je ujedno i najveća od spomenutih starih crkava turskog doba. Ona je ustvari trobrodna građevina s poluobličastim svodovima, ima tri poligonalne apside, od kojih je srednja trodjelna, okruglo kube na visokom tamburu, podržavano od četiri moćna zidana stupca, narteks i eksonarteks (spoljašnji narteks). Crkva je bila u unutrašnjosti u cjelini prekrivena freskama, no od njih su ostali samo tragovi. Građevina je podignuta usred nekadašnjeg bosanskog groblja Srednjeg vijeka, čiji su spomenici (stećci) iskorišćeni za gradnju crkve. Uz crkvu se nađe još pokoji od tih spomenika. Po izvjesnim tragovima izgleda da je na mjestu ove bila starija crkva.

Ozrenska crkva ima u osnovi upisan krst u pravougaoniku, nad njim poligonalnu kupolu koju podržavaju četiri stupca. Ima još peterougaonu apsidu, narteks i kasnije dozidanu kulu zvonaru. U ovoj crkvi sačuvan je i izvjestan broj fresaka iz 1609 godine, među njima i portret osnivača crkve popa Jakova. Među dekorativnim elementima ove crkve ima znatan dio islamskih. I sam portal je uokviren kamenim pojasom na način koji vidimo redovno kod islamskih građevina.

Crkva Mošćanica u Kozari kod Dubice, sagrađena od tesanog kamena, ima portal i prozore čisto islamskog tipa, tri poligonalne apside i kupolu na vrlo visokom tamburu. Ova crkva ima u visini čovjeka kordon (vijenac) oko cijele zgrade. Njezino osnivanje vezano je po tradiciji i za ime Hasanpaše Predojevića koji je poginuo 1593 u poznatoj bici kod Siska.

Crkva Lomnica je građevina basilikalnog tipa, poluobličasto zasvođena, sa polukružnom apsidom i

narteksom. Nad glavnim brodom diže se niska kupola, turskog tipa, koja je ukrivena pod sam krov. Portal ove crkve kao i portali gore opisanih crkava izvedeni su vrlo dekorativno od glatkog tesanog kamena po ugledu na neke portale crkava nemanjićkog vremena u Srbiji. U crkvi Lomnici očuvane su najljepše freske u Bosni i Hercegovini.

Od starijih monumentalnih katoličkih crkava turskog vremena nije nam se nijedna sačuvala, jer su u novije vrijeme sasvim pregrađene ili porušene da bi se na njihovom mjestu podigle nove. Tako su nam propale i njihove zidne slikarije kojih je nesumnjivo bilo.

Od XVII vijeka pa dalje Turci nisu dozvoljavali gradnju novih crkava sve do XIX vijeka dok ih nisu prisilile političke prilike. Dozvoljavali su samo popravke starih crkava. Zato iz toga vremena nemamo ni pravoslavnih ni katoličkih većih crkvenih građevina. Istom pretkraj turske vladavine u Bosni podignute su velike pravoslavne crkve u Sarajevu, Mostaru i Čajniču, čiji je graditelj bio, tada najpoznatiji na Balkanu, Andreja Damjanović. Njegove građevine su ujedno sjajan završetak građevne epohe turskog doba u našim krajevima. To su mahom velike zgrade sa većim brojem kupola na visokim tamburima, sa zvonicima i ukrašenim portalima. Crkva u Čajniču imala je na sebi i nešto tipsko, uzeto iz turskog građevinarstva. Nekako u isto vrijeme podignuta je i jedna od najvećih katoličkih crkava u Bosni i Hercegovini. To je crkva u Tolisi za koju je pravio planove osječki arhitekta Đuro Ajhorn (Eichhorn) i rukovodio izvođenjem gradnje od 1864 do 1866. Crkva je potpuno završena 1882.

Od ostalih javnih građevina podignutih u tursko doba ističu se u prvom redu Husrefbegove građevine u Sarajevu, kao medresa (škola` za srednju i višu

naobrazbu), zvana »Kuršumlija«, zgrada pravougaone osnove koja ima 12 malih prostorija na tri strane, a na četvrtoj jednu znatno veću prostoriju, sve pod kupolama. U unutrašnjosti pored tih prostorija povlači se kolonada, pokrivena sa deset malih kupola. U sredini je dvorište sa vodoskokom. Građevina je do danas uglavnom očuvana u svom ranijem izgledu. Sagrađena je 1537 godine. Manja jedna škola iste vrste, ali arhitektonski lijep spomenik kulture, jeste medresa Šišman Ibrahimpašina u Počitelju, sagrađena u drugoj polovini XVII vijeka, sa šest prostorija pod kupolama.

Husrefbegov Hanikah (manastir sa školom) u Sarajevu slična je zgrada njegovoj medresi. Stradala je zbog nestručnog dograđivanja i danas možemo samo naslutiti njezinu prvobitnu arhitekturu. Imala je, kao i medresa, u sredini otvoreno dvorište s vodoskokom, okolo njega kolonadu sa uskim trijemom i derviške sobe iza njega. U svemu petnaest prostorija. U pozadini je bila kuhinja, ostava, kupaonica i dr. Pa i monumentalna ulazna kapija bila je slična onoj na medresi.

Od sanitarnih građevina u Bosni i Hercegovini najbolje je sačuvana Gazi Husrefbegova banja, zapravo dvostruka banja, jer su se u njoj mogli sasvim odvojeno kupati muškarci i žene u isto vrijeme. Podignuta je oko 1557 od pritesanog kamena. Sarajevo je imalo u toku XVI vijeka nekoliko javnih banja, a bilo ih je i po ostalim mjestima, često i malim varošicama. Husrefbegova banja u Sarajevu može da služi za primjer u građevinarstvu te vrste. Njezini masivni zidovi nose dvije velike kupole. Svako odjeljenje zgrade, muško i žensko, imalo je glavnu dvoranu s kabinama za svlačenje. U toj dvorani se i odmaralo poslije kupanja. U njezinoj sredini bio je vodoskok. Iza te prostorije nalazila se jedna manja za svlačenje u zimsko doba, zatim prostorija za masažu i tek onda

se ulazilo u kupke sa toplom i hladnom vodom. Sve prostorije banje zagrijavane su instalacijama ispod patosa. Unutrašnjost prostorija bila je dekorisana, a naročito ona za odmor.

Po lijepom rasporedu i po tome kako je izvedena, značajna je i stara banja u Blagaju na Buni.

Gazi Husrefbeg podigao je i najveće trgovačke radnje u Sarajevu. Njegov bezistan je i danas, u ruševini, impozantna građevina: podignut 1540 između dvije ulice u dužinu preko sto metara i u širinu preko dvadeset, imao je u unutrašnjosti prostora zasvođenog poluobličastim svodom mjesta za 50 dućana, a spolja prema ulici za još 25. Imao je četiri ulaza s tri ulice sa portalima na oštri luk. Sav je izveden od tesanog kamena i sedre. Ovaj bezistan bio je snabdjeven skupocjenom robom koja je nabavljana sa svih strana i bio je poznat nadaleko. Do njega je podigao Husrefbeg ogroman karavan-saraj, kvadratne osnove, sav od tesanog i pritesanog kamena i cigle. Bio je na kat. U prizemlju sa dvorišta imao je niz dućana na sve četiri strane, a na katu sobe za prenoćište. U pozadini prizemlja imao je štale gdje se moglo smjestiti do 70 konja. Ovaj veliki ugostiteljski objekat, nažalost, potpuno je uništen požarom 1879 godine.

Od velikih lijepih bezistana sačuvao se u Sarajevu bezistan zvani »Brusa« što ga je podigao 1551 godine Rustempaša. Njegova osnova je pravougaona. Na svakoj strani ima ulaz s portalom od tesanog kamena. Sav prostor pokriven je sa šest kupola i one se oslanjaju dijelom na obimne zidove, dijelom na dva masivna kamena stupa, koji leže oko sredine u podužnoj osi građevine. Naokolo uz zidove bili su poređani dućani, a isto tako i oko stupova. Trgovalo se najviše tekstilom, a naročito ćilimima i svilom iz Bruse u Maloj Aziji, po čemu je ovaj bezistan i dobio svoje ime. Danas se na zgradi vrše popravci pa će uskoro

opet služiti u korisne svrhe. U Travniku su uglavnom sačuvana dva bezistana, sagrađena u XVIII vijeku. Jedan je i tamo nazvan »Brusa«. Danas je u njemu nekoliko raznih radnji, a na katu prenoćište. Ova građevina ima po svojoj dužini iznad prizemlja sa spoljašnje strane lijep vijenac polukružnog profila. Sačuvana su na njemu i dva portala s kamenim dovratnicima i rozetom u vrhu. Drugi bezistan smo ranije spomenuli; nalazi se u samoj građevini Sulejmanije džamije. Ferhadpašin bezistan u Banjaluci, za koji putnik Evlija (1652) veli da ima sto dućana, potpuno je nestao.

Zbog vjerskih propisa muslimanima je bilo potrebno da znaju i danju i noću tačno vrijeme. Zato su već u XVI vijeku podizane visoke kule sa satovima koje su imale i mehanizam za otkucavanje. Jednu takvu sat-kulu podigao je Ferhadpaša u Banjaluci uz svoju lijepu džamiju, vjerovatno u vrijeme građenja džamije ili odmah po njenom završetku oko 1580. Ta kula je djelomično sačuvana, ali sat ne radi više. Ona bi mogla biti i najstarija od svih ostalih u Bosni. Najpoznatija je, a i po svojoj građevnoj vrijednosti najbolja je današnja sat-kula u Sarajevu, sagrađena u neposrednj blizini Begove džamije i nazvana Husrefbegovom. Ona još i danas otkucava sate po orijentalnoj raspodjeli dnevnog vremena. Ne zna se kad je podignuta, ali je vjerovatno znatno starija od banjalučke i dosta je popravljana. U Bosni su i mnoga manja mjesta imala svoju sat-kulu. Neka i dvije, kao što je slučaj u Travniku. Potkraj turske vladavine bilo je kod nas u 19 varoši sat-kula. To su mahom visoke uske građevine izvedene od sedre ili pritesanog kamena sa kvadratnom osnovom različne veličine, ali obično sa stranicom tri do četiri metra. Prema gore se nešto suzuju. Nemaju veće arhitektonske vrijednosti osim one u Sarajevu.

Od ugostiteljskih objekata većeg kapaciteta, poznatih po svojoj arhitekturi, ističe se, osim spomenutog Husrefbegovog karavan-saraja u Sarajevu, Morića han, ogromna ugostiteljska zgrada koja je u svoje vrijeme mogla primiti na prenoćište do 300 ljudi i 70 konja. Zgrada se i danas dobro drži, ali nije više u upotrebi. Sagrađena je u obliku kvadrata sa dvorištem u sredini. Ne zna se tačno vrijeme njenog građenja, no nije mlađa od XVII vijeka. Još veći karavan-saraj bio je Kolubara han, građen možda ranije od Morića hana i u sličnom rasporedu, a mogao je ukonačiti do 400 putnika i 30 konja. Taj lijepi arhitektonski stari objekt izgorio je u nedavnoj prošlosti zbog neopreznosti. U Sarajevu kao najrazvijenijem zanatskom i trgovačkom centru u evropskom dijelu nekadašnje turske imperije, gdje su se svakodnevno sticali trgovci i putnici sa svih strana, trebalo je mnoštvo hanova i karavan-saraja. Potkraj turske vlasti radilo ih je oko pedeset, a veliki broj ih se nalazio duž svih frekventiranih puteva po Bosni i Hercegovini, naročito trgovačkih. Mnogima danas već nema ni traga. U Foči se sačuvao, a služi i danas ugostiteljstvu, nešto renoviran lijepi karavan-saraj Mehmedpaše Kukavice, bosanskog namjesnika oko polovine XVIII vijeka, poznatog po mnogim njegovim zadužbinama. Njegov karavan-saraj u Foči podignut je od tesanog i pritesanog kamena sa velikom kapijom, čiji su dovratnici izvedeni od dobro tesanog kamena, a u tjemenu savijeni na luk.

Javne česme i šedrvani (vodoskoci) bili su od velikog značaja — osim za održavanje vjerskih propisa za muslimane — i za svakog građanina i putnika. Njihovo podizanje smatrano je velikim dobročinstvom. Otud vidimo i po selima, i po varošima, i po drumovima, gdje je bilo iole jačeg vrela podignute zidane česme, a uz manastire, tekije i bogomolje i pokoji

šadrvan s više slavina. Od tih starih dobrotvornih sanitarnih objekata koji imaju i kao građevine svoju vrijednost očuvane su, a i danas služe svojoj svrsi, šadrvan pred Begovom džamijom u Sarajevu, pred Ferhadijom u Banjaluci i u dvorištu Karađozbegove džamije u Mostaru.

Da se saobraćaj pravilno odvija, bilo je potrebno održavati ceste u redu i podići na važnim mjestima stalne mostove. Turci u pogledu izgradnje tih objekata nisu nimalo zaostajali za ostalim kulturnim svijetom. A znali su i da cijene njihovu strategisku i ekonomsku vrijednost, te su naročitu brigu vodili o njihovoj solidnoj izgradnji i održavanju. Razumije se, sve to u vrijeme prosperiteta i snage države. Najveći od tih objekata, upravo grandiozno djelo neimarske vještine, jeste veliki kameniti most kod Višegrada, kojim je veliki vezir Mehmedpaša Sokolović premostio Drinu i ovjekovječio svoj spomen.

Most je dugačak skoro 180 m, a nosi ga deset ogromnih masivnih stubova spojenih lukovima koji se konačno upiru u obalske otpornjake. Most je širok šest metara, a iznad normalnog nivoa vode izdiže se na najvišem mjestu oko 14 m. Sav most izgrađen je od tesanog kamena i to tako solidno da mu ni najteži udari masa vode nabujale Drine, koja se ponekad i preko njega valjala, nisu ni najmanje naškodili. Nažalost, u oba prošla rata most je miniranjem oštećavan. Sagrađen je između 1571 i 1577 godine. Majstor mu je bio, kako se misli po nekim pisanim dokumentima sam Mimar Sinan, koga smo ranije spomenuli.

Najljepši most koji su Turci kod nas podigli, poznat već u cijelom svijetu, jeste stari most u Mostaru, koji se u jednom smiono sagrađenom luku, raspona skoro trideset metara, a sa 21 m visine nad vodom, prebacuje s jedne na drugu obalu Neretve. Sagrađen je sav od dobro otesanog kamena 1566/7 godine od

strane arhitekta Hajrudina iz škole Mimar Sinanove.

Majstorski je sagrađen i most na Miljacki, istočno od Sarajeva, zvani Kozja ćuprija, koji također u jednom luku sa stijene na stijenu premošćuje rijeku. Podignut je, izgleda, u prvoj polovini XVI vijeka. U samom Sarajevu sagrađen je u XVII vijeku kameni most, takozvani Šeherćehajina ćuprija, na pet okana, a potkraj XVIII vijeka kameni most zvani Latinska ćuprija, koji je sagradio jedan naš neimar za 76 dana.

Zanimljiv je po svojoj liniji i formi Arslanagića most kod Trebinja; on je imao na sredini i kulu, koja je zatvarala noću prolaz. Nije sigurno da je čitav most djelo turske arhitekture. Po svojoj otmenoj formi upada u oči i dobro očuvan most iz turskog vremena na Bregavi kod Klepaca, koji se također u jednom luku prebacuje sa obale na obalu.

Ostalo nam je da još spomenemo *stambene i memorijalne spomenike.* Od manastirskih i tekijskih zgrada malo se šta očuvalo u prvobitnom izgledu. Te su zgrade većinom prepravljene, jer su bile građene od slabog materijala. Očuvala se jedino zgrada Sinanove tekije u Sarajevu, podignuta 1640 godine, jer je bila sagrađena od tesanog kamena na dva krila. Pokraj nje je lijepo turbe Hadži Sinanage i njegove žene, s kvadratnim postoljem nad kojim četiri kamena stupca drže malu kupolu.

Isti je slučaj sa građanskom i seoskom stambenom arhitekturom u pogledu sačuvanih spomenika. Rijetkost je da se nađe koji spomenik očuvan u svom prvobitnom obliku i uređaju. Većinom su to oronule ili prepravljene zgrade. U Sarajevu je očuvana takozvana Svrzina kuća, izgrađena na dva krila (muško i žensko) od kojih svako ima svoj posebni uređaj. Vrijedno je pogledati kako je u tom našem starom spomeniku stambene kulture iskorišćen prostor, a namještajem

stvorena intimnost kakva se nikako ne može dobiti u današnjim modernim građevinama. Svrzina kuća je danas muzejski objekt Muzeja grada Sarajeva. U Foči je očuvana u Gor. Polju Čečina kuća sa lijepim erkerima na glavnoj fasadi. Zanimljiva je po svojoj građevinskoj vrijednosti, rasporedu prostorija i kompoziciji u cjelini, gotovo srasla sa svojom okolicom, Kolakovića kuća na Buni kod Blagaja. Ona je pravi dvorac ponikao iz želje jednog kulturnog čovjeka za mirom u svom lijepom domu i uživanjem u posmatranju prirode.

Upočetku u graničnom području, a kasnije kad se feudalni sistem počeo raspadati i u hrišćanskim masama osjetilo podzemno gibanje, i po unutrašnjosti su podizali pojedinci tvrde kule za stanovanje kako bi u opasnosti očuvali bar glavu. Te kule bile su u osnovi četvrtaste, masivnih zidova, s gvozdenom kapijom, podignutom često na visinu od dva metra, s puškarnicama i mašikulima, izgrađene na više katova. Mnoge od tih kula davno su zbrisane s lica zemlje, no ima ih još uvijek u prilično očuvanom stanju, naročito u Hercegovini. Nekad je kula bila podignuta usred drugih stambenih i ekonomskih zgrada, a sve opkoljeno zidinom, tako da nas mnogo potsjeća na utvrđene dvore srednjovjekovnih feudalaca. Begovi Čengići imali su dva takva naselja sa kulama: u Ratajima kod Foče i Odžaku kod Ustikoline, no ova druga je porušena, a ona u Ratajima sklona je padu. Hercegovački tip kula ima pri vrhu mašikule s kojih se moglo neprijatelja tući pod samim zidom kule. Takva je Metiljevica kula u Čapljini ili Bišćevića u Gabeli.

Spomenici memorijalne kulture u našoj zemlji iz epohe o kojoj govorimo vide se na sve strane, a potiču od najranijeg perioda pa do danas. Kod muslimana su to u prvom redu nišani, a rjeđi su mauzoleji (turbeta), kod hrišćana upočetku također uspravni

spomenici nišanskog oblika sa oznakom krsta ili bez nje, kasnije krstovi, a kod Jevreja masivno kamenje tesano u obliku srednjevjekovnih bosanskih stećaka.

Vajarstvo je bilo u tursko vrijeme u Bosni i Hercegovini prilično razvijeno, ali se ono odnosilo uglavnom na izradu memorijalnih spomenika, i izrade kipova u katoličkoj sredini, jer se nije mogla ni zamisliti katolička bogomolja bez vajarskih djela, prvenstveno kipova svetaca. Muslimani i pravoslavni nisu iz vjerskih razloga izrađivali kipove. Prema tome djela vajarske umjetnosti valja nam tražiti u katoličkoj sredini. Međutim, preostalih spomenika je vrlo mali broj, jer zbog mnogih razloga vajar u tadašnjoj sredini nije kod nas mogao živjeti, a crkva je bila prisiljena da za svoje potrebe uvozi kipove i sličan materijal. Od domaćih majstora zna se samo za franjevca Grgu Kotromanovića (umro 1864) da je vajao kipove iz drveta, kao kip Ivana Krstitelja za staru crkvu u Podmiljačju kod Jajca i kip Franje Asiškog za crkvu u Gučoj Gori kod Travnika. U nekim katoličkim crkvama ima poneko vajarsko djelo starijeg doba, kao u kreševskom samostanu, koje je, vjerovatno, nastalo od ruku naših majstora, ali kako ta djela još nisu proučena ne mogu se o tom donositi definitivni zaključci. Međutim, sitna plastika i umjetni obrt, vezani za vajarsku umjetnost našli su među našim zlatarima mnoštvo vrlo talentovanih majstora i oni su ostavili veliki broj prvoklasnih rukotvorina koje ćemo danas naći u pojedinim muzejima i privatnim zbirkama.

Slikarska umjetnost od dolaska Turaka razvijala se i dalje na vjerskoj osnovi, no sad u tri pravca: muslimanski umjetnici radili su u duhu turske, arapske i persiske škole, katolici u duhu italijanskih škola, prvenstveno venecijanske, a pravoslavni u duhu srp-

skog slikarstva, koje je opet imalo svoju osnovu u vizantiskom.

Vezani vjerskim propisima muslimani se nisu kod nas bavili slikanjem ljudskih figura, već su sve svoje iživljavanje skoncentrisali na ornamentiku, koja je bila sastavni dio lijepih rukopisa, naročito onih vjerske sadržine. Sarajevo je bilo centar toga rada gdje se gajio u velikoj mjeri i knjigovezački zanat, od koga potiče znatan broj krasnih kožnih poveza, dekorisanih raznovrsnim šarama u jednoj ili više boja. Preostalih spomenika, kaligrafski izvedenih rukopisa, sa savršenom slikanom dekoracijom i isto tako lijepih knjigovezačkih radova, naći ćemo danas na čuvanju u Gazi Husrefbegovoj biblioteci u Sarajevu. Poznati pjesnik Mejlija (XVIII v.) bavio se i dekorativnim slikarstvom. Na zidovima Sinanove tekije u Sarajevu ima njegovih slikanih zapisa i drugih dekoracija. Nepoznati umjetnik, prvoklasni majstor, izveo je zidne dekoracije spomenute Aladža džamije u Foči (XVI v.), a mnoštvo drugih umjetnika dekorisalo je u istom smislu znatan broj drugih džamija. Posljednji vrijedan rad te vrste izveden je na maloj Dizdarevoj džamiji u Jajcu i Šarenoj džamiji u Travniku (prva polov. XIX v.). Mustafa Faginović, dekorativni slikar manje vrijednosti i kaligraf, ostavio je svoje radove na zidovima Sinanove tekije i Mišćine džamije u Sarajevu i sličan rad — naime panoramu Meke i Medine — u Đumanuši džamiji u Livnu oko 1870.

Već u XVI vijeku javlja se vrlo živ rad na slikarskoj umjetnosti među pravoslavnim i katolicima, a naročito je bio obilat u XVII vijeku. U tom pogledu nije Bosna i Hercegovina nimalo zaostajala za susjednim zemljama. Jednako se u njoj razvijalo i zidno slikarstvo i slikanje na tablama. Od najranijih spomenika zidnog slikarstva sačuvane su freske u maloj crkvi u Trijebnju kod Stoca. Crkvu je podigao i pri-

bavio majstora da je slikaju 1534 turski vojvoda Radoje Hrabren, rodom iz onoga kraja. Njegov portret, iako oštećen, vidi se još dobro u toj crkvi. Nažalost, majstor nam je do danas ostao nepoznat. Prvi veći slikar, Todor Vuković, javlja se u Sarajevu. Od njega je ostalo više slika, među njima i jedna signirana sa godinom 1568. Ona se sad nalazi u Umjetničkoj galeriji u Sarajevu. Vuković je u svojim radovima pokušavao sa uspjehom da objedini težnje i pravoslavne i katoličke crkve u crkvenoj slikarskoj umjetnosti. Deset godina kasnije vidimo drugu značajnu ličnost na tom polju, monaha Longina koji je godine 1578, kako je sam zapisao, završio rad na slikanju ikonostasa crkve Lomnice kod Šekovića. Longin je s velikim talentom obrađivao svoje teme na čisto tradicionalnoj osnovi. Figure je modelovao do krajnjih mogućnosti i radio s neobično bogatom paletom boja.

Sl. 24. Figura u narodnoj nošnji sa jedne slike St. Dragojlovića (početak XVII v.) iz zbirke samostana Sutjeske

Potkraj XVI i u početku XVII vijeka javlja se u samostanu Sutjesci jedan od naših najjačih slikara zapadne škole, Stjepan Dragojlović, koji je učio slikanje u Veneciji. Od njega je ostalo u spomenutom samostanu više slika od kojih su dvije signirane. Njegov silan talenat, izgleda, nije mogao u našoj sredini da se dovoljno iživi. Važni su njegovi radovi stoga što na njima sretamo poneku figuru u narodnoj nošnji.

Sedamnaesti vijek najobilatiji je slikarskim radom. U prilog toga razvoja išao je silan zamah u trgovini, koja se bila razgranala od Sarajeva do Damaska na Istok, do talijanskih primorskih gradova na Jadranu i do Beča na sjever. Sarajevo je bilo centar te trgovine, a postalo je u toku toga stoljeća i centar slikarske umjetnosti, zahvaljujući svoj uspon u tom pogledu upravo trgovačkom kapitalizmu Prvi od velikih slikara spočetka XVII vijeka je prezviter Strahinja, kako se sam potpisao na jednom od svojih radova u crkvi manastira Ozrena 1609 godine, za koji bismo pretpostavili da je i njegov autoportre. Slika se nalazi u oltaru spomenute crkve. Izrađena je širokim potezima četke, tehnikom afreska. Strahinja je slikar zidnih površina, velikog zamaha i talenta. On je 1606 slikao spoljašnji narteks dobrunske crkve, javlja se 1592 u Pljevlju, a ranije u Dovolji. Mnogo kasnije vidimo ga u Crnogorskom Primorju.

Malo vremena prije nego je Strahinja svršavao slikanje ozrenske crkve, četiri slikara, dva Jovana, Đorđe i Nikola završavaju 1608 slikanje zidova crkve Lomnice koju smo ranije spomenuli. Po očuvanosti, po karakterističnosti tih slikarija za XVII vijek, po nekim vrlo solidno crtanim i obojenim figurama i po vještini izvođenja, djelo spomenutih slikara u Lomnici, gdje ima oko 150 fresaka, spada danas među najdragocjenije tvorevine slikarske umjetnosti u Bosni i Hercegovini. Nešto prije smrti slikara Strahinje (1532) dovršavao je slikanje male crkve u Mostaćima kod Trebinja slikar Vasilije (1624), koji je možda radio i na oslikavanju crkve manastira Zavale. Nekako u isto vrijeme je slikana i crkva u Aranđelovu kod Lastve, no ona je rad slabijeg slikara. Savremenik spomenutog majstora Vasilija je Jovan Mangafa, koji je radio ikone na tablama od daske. Njegov rad kretao se vjerovatno samo u Sarajevu. Od njega

poznajemo zasad tri slike od kojih su dvije signirane godinom 1620 i 1623. Jedna od tih, sv. Đorđe, nalazi se danas u Travniku u posjedu srpskopravoslavne crkvene opštine, gdje je prenesena iz Busovače. Po izražajnosti, tehničkoj obradi i upotrebljenom materijalu vidi se da je ovaj naš slikar proizišao iz sredine kritskih slikara koji su radili u Mlecima. Bolji je od Jovana mlađi njegov savremenik, slikar Andrej koji je duže vremena radio u Sarajevu i poznavao dobro djela klasičnih majstora ikonografa i učio zanat na dobrom mjestu. Slikao je raznim tehnikama i imao bogatu paletu boja. I od njega imamo dvije slike sa signaturom. Jedna od tih, sv. Kirijak, rađena je 1649 godine i nalazi se u Crkvenom muzeju srpskopravoslavne crkvene opštine u Sarajevu, a druga, tzv. Deisis, naslikana 1654, u pravoslavnoj crkvi u Travniku, gdje je prenesena iz Busovače. Ona iz 1649 godine smatra se najljepšim ikonografskim djelom XVII vijeka u našoj zemlji. Rađena je u čistoj tehnici i stilu kritskih slikara.

Mlađi savremenik slikara Andreja bio je Marko Skorojević, slikar iz Sutjeske. Marko je bio i slikar minijatura. Od njega poznajemo samo jednu malu Madonu iz 1666, u privatnom posjedu u Sarajevu, i niz minijaturnih radova na jednoj pretstavci upućenoj bečkom dvoru, koja se i sad nalazi u Beču. I jedan rođeni Sarajlija javlja nam se kao slikar XVII vijeka, Nenko Solak Dmitrov, no od njega poznajemo samo jedan slabiji rad iz 1682 godine koji se sad nalazi u Umjetničkoj galeriji u Sarajevu. Možda tome vremenu pripada i majstor grčkog porijekla, Manojlo Kaljaki, čija lijepa Madona krasi danas srpskopravoslavnu crkvu u Visokom.

U drugoj polovini XVII vijeka radila su u Sarajevu dva odlična slikara, no njihova imena ostala su nam do danas nepoznata. Od jednoga nam je poznato

devet radova; sedam od ovih nalazi se u Crkvenom muzeju sprskopravoslavne crkvene opštine u Sarajevu, jedan u muzeju grada Sarajeva (apostoli Andrej i Simon) i jedan u Parizu (apostoli Luka i Jovan, evanđelisti) u porodici Anri Flamarion. Ovaj slikar imao je svoj naročit način crtanja glava. Inače je davao svojim figurama antičke poze, a volio je polutonove boja. Drugi nam je ostavio 16 malih slika na glavnom ikonostasu stare crkve u Sarajevu, koje prikazuju tzv. velike praznike pravoslavne crkve. Pokazalo se u zadnje vrijeme na temelju novih proučavanja da se ovom majstoru mogu pripisati i minijaturne slike apostola ili proroka koje se nalaze uvrh spomenutog ikonostasa u dvije grupe na tablama, a vjerovatno je njegovo i Raspeće koje se nalazi između te dvije grupe. Njegovi radovi uopšte su minijaturnog karaktera s bogatom paletom boja.

Osamnaesti vijek donosi nam novih radova po tehnici i kompoziciji. To su slike mahom većih dimenzija a pretstavljaju grad Jerusalim sa mnoštvom malih kompozicija u kojima je prikazan sadržaj Starog i Novog zavjeta pravoslavne crkve. Takve slike rade se obično tempera bojama na platnu, prilijepljenom na dasku. Viđamo ih kroz cijelo stoljeće. U slikarstvu XVIII vijeka osjeća se kod naših majstora već i uticaj zapadne škole u radu pravoslavnih slikara. Taj uticaj dolazio je prvenstveno iz Vojvodine.

Godine 1734, jedan jak slikar stare škole, Maksim Tujković, završio je rad na glavnom ikonostasu Stare crkve u Sarajevu, unoseći u njega i dosta svoga ličnog. Ti radovi su se do danas dobro očuvali i signirani su, a nalaze se na prvobitnom mjestu. U Tujkovićevom slikarstvu ističe se dominantna dekorativna nota.

Iako se mnogo i živo radilo na slikarskoj umjetnosti toga vremena koje je u Bosni i Hercegovini ostavilo mnoštvo spomenika u privatnom posjedu,

naročito po samostanima i samostanskim crkvama i crkvenim muzejima, rađenih u duhu zapadnih škola kao u zbirkama Kreševa, Fojnice, Sutjeske, Humca, Gradca i po mnogim pravoslavnim i rimokatoličkim parohiskim crkvama, nismo nažalost mogli još da utvrdimo njihove autore zbog obilja materijala koji je tek u proučavanju i tu nam zja dosta velika praznina.

Sl. 25. Scena sa jedne slike iz god. 1799 iz zbirke Stare pravoslavne crkve u Sarajevu

U Sarajevu je radio oko polovine XVIII vijeka slikar Todor Gračanić Stanić od koga su nam ostale dvije slike. Jedna od njih sa signaturom (Bogorodica) nalazi se u Crkvenom muzeju srpskopravoslavne crkvene opštine u Sarajevu, a druga u pravoslavnoj crkvi u Tuzli. Stanić je bio osrednji slikar. Bolji je od njega savremenik mu Leontije, koji stoji pod znatnim uticajem tadašnjeg svetogorskog načina rada. Na njegovom radu, Legenda o sv. Đorđu, koji se nalazi u Muzeju grada Sarajeva, vide se već i uticaji zapadne i ruske škole toga vremena. Od Leontija nešto mlađi su slikari Tomo Salatić iz Brežaka kod Tuzle, Pavle Tokmakčić i Franjo Janjić, koji su osamdesetih go-

dina toga stoljeća radili na oslikavanju crkava u Sutjeskoj i Borovici, ali nam od njihovih radova nije ništa preostalo. Raniji od spomenutih slikara je Todor Stefanov koji se javlja svojim radom oko Zvornika gdje se u pravoslavnoj crkvi nalazi njegova lijepa slika Deisis, signirana s godinom 1767.

Živ rad na slikanju u to vrijeme osjeća se u Krajini (Banjaluka, Prijedor, Kostajnica, Javorani, Kotorvaroš itd.), gdje nam je ostalo dosta radova domaćih slikara, većinom samoukih, koji se nisu ni potpisivali na svojim radovima. U isto vrijeme poznati pjesnik Mejlija bavio se u Sarajevu dekorativnim slikarstvom, kako smo to na drugom mjestu spomenuli. Potkraj stoljeća javlja se jedan vrlo talentovan slikar u Sarajevu, koga poznajemo samo po zadnjem slovu njegova imena, »R«; on je između 1793 i 1800 izradio kod nas najveće slike na tablama sa stotinama i stotinama figura, minuciozno obrađenih. Dvije od tih slika, znatno oštećene, nalaze se na zapadnom dvorišnom zidu Stare crkve u Sarajevu, gdje stoje već jedno i po stoljeće.

Potkraj XVIII i upočetku XIX vijeka osjeća se u radu naših slikara neka dekadansa i zamorenost. Ona se produžuje i dalje sve do okupacije 1878. Tome je bio uzrok opšta nesigurnost u zemlji koja je unazadila trgovinu, bune protiv centralne vlasti i sve veći pritisak na hrišćansko stanovništvo u kome su se osjetili pokreti za slobodu i veze sa politikom susjeda.

Slikarski rad je gotovo zamro. Domaći slikari sve više nestaju. Crkvene opštine za svoje potrebe vrše porudžbine spolja ili pozivaju strane slikare slabijeg kvaliteta ovamo na rad. Kako katoličke tako i pravoslavne. Još se ponešto radi u pograničnim krajevima: Zvornik, Brčko, Tolisa, Banjaluka ili po manastirima.

Kao posljednja zvijezda u našem starijem slikarstvu zasjao je talentovani slikar Miho Čuić, franje-

vac, koji je učio slikanje u Italiji. Njegovo glavno djelo, zidne slike u crkvi samostana Fojnice iz vremena oko 1800—1803 nažalost su uništene prepravkom crkve prije nekoliko decenija. Njemu se pripisuju još neke slike, među njima i jedan portret tadanjeg biskupa bosanskog Ilića koji se sad nalazi u župskoj kući u Varešu, ili ona dva od kojih se jedan nalazi u kreševskom, a drugi u sutješkom samostanu. U Umjetničkoj galeriji u Sarajevu nalazi se jedna mala Madona, navodno njegovo djelo.

Prema jednom zapisu iz 1819 u Zvorniku, jedan slikar osrednje vrijednosti radi na pravoslavnoj ikonografiji. Zapisan je na slici »Ubrusa Hristova«, koja se sad nalazi u zbirci slika pravoslavne crkve u Zvorniku. U samostanu Sutjesci radio je 1835 slikar Pavle Hečer (Hetscher), ali nam nije poznato ni jedno njegovo djelo. U crkvi manastira Ozrena ima slika »Vaznesenja«; nju je radio slikar Sava Petrović 1842, koji se bavio duže vremena u sjeveroistočnoj Bosni. I njegovi radovi su osrednje vrijednosti. Polovinom XIX vijeka bavio se u Sarajevu na dvoru Omerpaše Latasa hrvatski slikar Karas Vjekoslav koji je napravio portret Omerpašin i nekih drugih Turaka. Portret Omerpašin poznat nam je po kasnijim Karasovim litografijama. U isto vrijeme javlja se po katoličkim samostanima više slikara amatera kao Nedić, Kvesić, Kljajić i Lučić-Jablanović, od kojih nam nije preostalo boljih djela. Ali oni u onim dezolatnim prilikama nisu imali ni mogućnosti da svoj talenat razviju.

Pred samu okupaciju od 1878 radila su u Sarajevu dva slikara: Mustafa Faginović, koga smo ranije spomenuli, i jedan ikonopisac manje vrijednosti i posljednji od naših slikara stare škole Risto Čajkanović. On je radio svojevremeno ikonostas pravoslavne crkve u Blažuju i mnoštvo raznih ikona signiranih i nesigniranih. Figure su mu niske i zdepaste, a boje bez ikakva sklada.

BELEŠKA O PISCIMA

Dr. Alojz Benac, naučni saradnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, rođen je 1914 godine u Plehanu kod Dervente. Studije klasičnih jezika i arheologije završio je 1937 godine u Beogradu, a iza toga radio kao profesor gimnazije u Vranju i Mostaru. Poslije oslobođenja stalno radi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Doktorsku dizertaciju odbranio 1952 godine na Univerzitetu u Ljubljani. Od 1953 godine predaje i arheologiju studentima istorije na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.

Dr. A. Benac bavi se izučavanjem problema iz oblasti preistoriske arheologije Bosne i Hercegovine, a posebno pitanjem bosansko-hercegovačkog neolita. Izvršio je brojna otkopavanja preistoriskih nalazišta, čime je preistoriska zbirka Zemaljskog muzeja obogaćena novim studiskim materijalom. Najvažniji radovi: »Preistorisko naselje Nebo i problem butmirske kulture« i studije o neolitskim naseljima u dolini Bile i Lisičićima, objavljene u Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

Pored preistoriskih studija, dr. Benac se bavio neko vrijeme i izučavanjem srednjevjekovnih nadgrobnih spomenika — stećaka. Iz te oblasti objavio je tri posebna rada — »Radimlja«, »Olovo« i »Široki Brijeg«, te neke manje radove.

Član je Međunarodnog savjeta za preistoriju i protoistoriju i dugogodišnji pretsjednik Arheološkog savjeta, odnosno Arheološkog društva FNRJ.

Dimitrije Sergejevski, naučni saradnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, rođen je 1886 godine u Lenjingradu, gdje je završio i univerzitetske studije. Od 1924 do 1930 godine radio je u sarajevskim gimnazijama i bio dobrovoljni saradnik Zemaljskog muzeja, u koji je bio premješten 1930 godine. Najviše se bavio antičkom topografijom Bosne i Hercegovine, prikupljanjem antičkih spomenika na terenu, u prvom redu rimskih natpisa, koje je publikovao u Glasniku Zemaljskog muzeja i »Spomeniku« Srpske akademije nauka. Između njegovih radova treba spomenuti onaj pod naslovom »Japodske urne«, u kome je razmatrao jednu naročitu vrstu ilirskih grobnih urni, koje nam pružaju važan materijal za kulturnu istoriju ovog ilirskog plemena. Pred rat je počeo da se naročito zanima za kasnoantičke kamene spomenike (od III do VI vijeka). U tome sklopu je jedno od važnih pitanja, kako se ilirska narodna umjetnost odrazila na antičkim kamenim reljefima i ornamentu. Sergejevski se bavi i proučavanjem starohrišćanskih bazilika u Bosni i Hercegovini, poduzevši sistematski opis njihovih ruševina. Ove bazilike V i VI stoljeća u svome planu i ornamentu pokazuju originalne osobine, koje se ne nalaze kod istovremenih bazilika susjednih zemalja. Od tih radova ističe se »Starohrišćanska bazilika u Klobuku« — opis bazilike, otkopane 1952 godine blizu Vitine.

I naši srednjevjekovni spomenici — »stećci« bili su predmet njegova interesovanja, naročito pitanje postanka njihovog oblika i ornamenta i veze sa antikom. Ovamo spadaju dva posebna rada: »Ludmer« — opis nekropola kod Srebrenice i »Srednjevjekovno groblje kod Petrove crkve u Nikšiću«.

Sergejevski je član Naučnog društva Bosne i Hercegovine.

Đoko Mazalić, akademski slikar, naučni saradnik Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti Bosne i Hercegovine u Sarajevu, rođen je u Bos. Kostajnici 1888 godine. Po završetku gimnazije u Sarajevu studirao je slikarstvo u Budimpešti, Beču, Minhenu i Parizu. Član je Saveza likovnih umjetnika Jugoslavije i Udruženja likovnih umjetnika Bosne i Hercegovine. Prviput je izlagao svoje radove na IV jugoslovenskoj izložbi u Beogradu, 1912 godine. Odonda je izlagao stalno na našim izložbama. Od 1923 do 1953 služio je na srednjim školama kao nastavnik crtanja. Pored slikanja i nastavničkog rada bavio se proučavanjem istorije umjetnosti, naročito umjetnosti Bosne i Hercegovine te je na tom polju — koje ranije nije gotovo nikako obrađivano — došao do važnih rezultata, iznoseći na svjetlo iz potpunog zaborava znatan broj imena naših starih slikara, naročito turskog vremena i upoznao našu sredinu s njihovim radom. Isto je tako, proučavajući staru bosansku arhitekturu, upoznao našu sredinu s dostignućima starih graditelja na polju obrambene i crkvene arhitekture. Pored toga, Mazalić se bavi i proučavanjem materijala kojim su se naši stari majstori služili pri svom radu i kako su taj materijal upotrebljavali. Najveći broj svojih radova objavio je Mazalić u Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu, čiji je stalan saradnik od 1932 godine.

S A D R Ž A J

Dr ALOJZ BENAC — DIMITRIJE SERGEJEVSKI
ĐOKO MAZALIĆ

KULTURNA ISTORIJA
BOSNE I HERCEGOVINE

Korektor
PAVLE POPOVIĆ

Naslovnu stranu izradio
ZLATKO ŠEŠELJ

Izdaje: Izdavačko preduzeće »Narodna prosvjeta«,
Sarajevo

Za izdavača:
MUSTAFA ZIRIĆ

Cijena 100 dinara u pretplati a u prodaji 120 dinara

Univerzum

Dr A. BENAC – D. SERGEJEVSKI
Đ. MAZALIĆ

KULTURNA ISTORIJA BOSNE I HERCEGOVINE

ZAGREB – SARAJEVO – BEOGRAD